

Een vijftiendeuwsch getijdenboek uit het voormalig bisdom Utrecht.

(HANDSCHRIFT VAN ZUYLEN).

De hoogwelgeboren heer baron A. van Zuylen van Nyevelt, conservator van het rijksarchief te Brugge, is in 't bezit van een belangwekkend getijdenboek, dat, in de XVe eeuw, blijkbaar in het voormalig bisdom Utrecht werd vervaardigd. Bewuste codex behelst hoofdzakelijk verschillende horen, alsmede twee andere gebedsformulieren, die in de redactie van Geert Groote († 1384) gesteld zijn. De verluchting van het manuscript mag luisterrijk genoemd worden, ofschoon de eigenlijke miniaturen in opzicht van teekening vrij gebrekkig zijn¹.

Hieronder geven wij de omstandige ontleding van bovengenoemd getijdenboek, volgens dezelfde methode welke wij bij de catalogiseering der handschriften van het kabinet Houtart te Brugge hebben aangewend. Vgl. R.-A. PARMETIER, *Beschrijving van de getijden- en gebeden-*

1. In 't algemeen staat het werk der Noordnederlandsche miniatoren ver beneden de weelderige voortbrengselen van hun vakgenooten uit Vlaanderen en Frankrijk. Vgl. P. J. BLOK, *Geschiedenis eener Hollandische stad*, deel II (Eene Hollandsche stad onder de Bourgondisch-Oostenrijksche heerschappij), blz. 200 ('s Gravenhage, 1912); F. PIJPER, *Handboek tot de geschiedenis der christelijke kunst*, blz. 174 ('s Gravenhage, 1917). — Voor de kennis van de miniatuurschilderkunst in Noord-Nederland zie men vooral: W. VOGELSANG, *Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters*, Straatsburg, 1899 (*Studien zur Deutschen Kunstgeschichte*, Heft 18); A. W. BYVANCK en G. J. HOOGWERFF, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14^e, 15^e en 16^e eeuwen*, 's Gravenhage, 1921-1925, 3 deelen (1 deel tekst + 2 portefeuilles, met 240 platen); verder: A. W. BYVANCK, *Miniaturen in Noord- en Zuid-Nederlandsche handschriften uit den tijd omstreeks het einde der 15^e eeuw*, in *Gedenkhboek A. Vermeylen*, blz. 169-174 [Brugge, 1932].

boeken van het kabinet Houtart te Brugge, Brugge, 1929 (Geschiedkundige publicatiën der stad Brugge, tom. I).

Wij rekenen het tot een aangenamen plicht om onze hooggeachten collega baron van Zuylen hier openlijk dank te zeggen voor de groote welwillendheid, waarmede hij den hem toebehoorenden codex geruimen tijd tot onze beschikking heeft gesteld. Volgaarne betuigen wij eveneens onze erkentelijkheid aan professor-emeritus P. Bergmans, eere-opperbibliothecaris van 's Rijks universiteit te Gent, voor de prijzenswaarde inschikkelijkheid, waarmede hij ons de vroeger aan zijn zorgen toevertrouwde boeken liet inzien. Het is ons ten slotte een behoefte ook aan den zeeerwaarden heer kanunnik V. van de Velde, rector van het Engelsch Klooster te Brugge, onzen hartelijksten dank uit te drukken, omdat hij ons, met nimmer falende bereidwilligheid, liet gebruik maken van zijn kostbare verzameling van gedrukte werken over Roomsch-Katholieke liturgie.

Brugge.

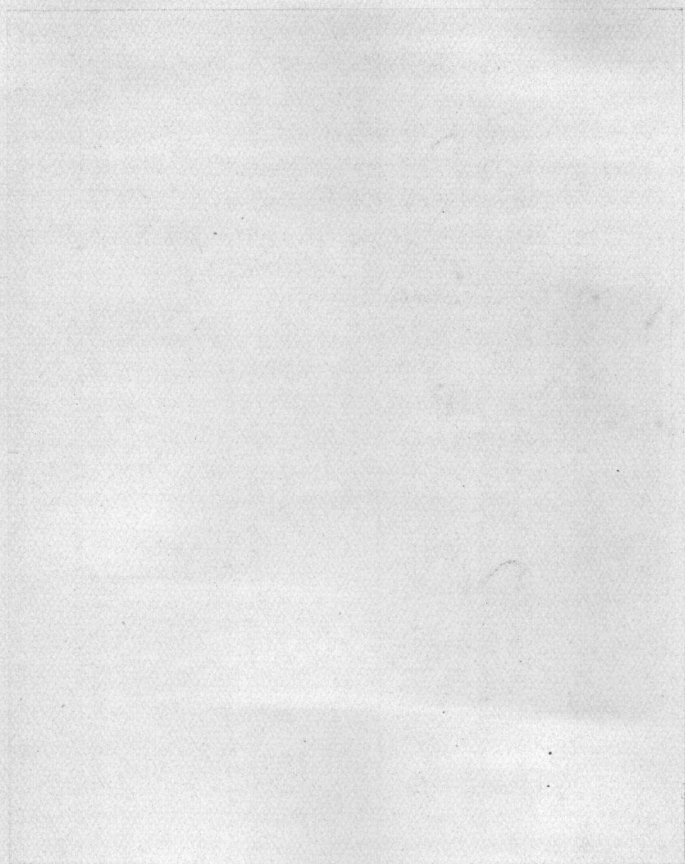
R.-A. PARMENTIER.

Handschrift van Zuylen.

Getijdenboek. Middelnederlandsch ¹. Perkamenten codex, bestaande uit 211 bladen, plus voor- en achteraan telkens twee papieren schutbladen ². Ieder blad is 164

1. Bij verscheidene onderdeelen van het boek zijn de opschriften, alsmede de beginwoorden van het Latijnsch origineel, in rood bijgeschreven: *Psalmus David, Celi enarrant, Psalmus, Te Deum laudamus, Laudes, Ymnen: O gloriosa domina...*

2. De bladen, die bij de verdere beschrijving van het handschrift niet uitdrukkelijk worden aangegeven, zijn blank. — Het blad dat tegen het voorbord van den band geplakt werd en het eerste voorste schutblad maken maar één vel papier uit, dat eerst bij het binden of het herbinden van den codex in tweeën werd gevouwen. Wanneer men beide bladen tegelijkertijd tegen het licht houdt, komt daarin het volgende watermerk te voorschijn: een onregelmatig wapenschild, met een kroon gedekt en met een groote gestiliseerde lelie

Codex van Zuylen, blz. 13 v.

MARIA BOODSCHAP

mM. hoog bij 115 breed en is gelijnd voor 18 regels. Van custodes of signaturen zijn nergens sporen aanwezig. Zorgvuldig geschrift uit het midden of de tweede helft van de XVe eeuw¹. De blz. 48-49, die het slot van het Klein Officie der H.-Maagd bevatten, schijnen door een andere, maar toch gelijktijdige hand afgeschreven geworden te zijn.

I. — 1. (Blz. 1-12 v.). Kalender van het bisdom Utrecht.

De herkomst van dezen kalender blijkt duidelijk uit de volgende voor het bisdom Utrecht geijkte feestdagen, die met rooden inkt aangeteekend zijn: Ponciaen, merteler (Jan. 14), Agnetha, joncfrouwe (Jan. 21), Panraes, merteler (Mei 12), Servaes, bisscop (Mei 13), Bonifacius, merteler (Juni 5), Odulf, confessoer (Juni 12), Lebuyn, confessoer (Juni 25), Meerten scuddecorf (Juli 4), Lambert, bisscop (Sept. 17), Maurys mit dinen gesellen (Sept. 22), Gereon ende Victor (Oct. 10), Willibrort, bisscop (Nov. 7), Meerten, bisscop (Nov. 11), Lebuyn, confessoer² (Nov. 12).

versierd. Daarenboven treft men onder aan den voet van het schild een soort van monogram aan, bestaande uit een teeken dat wel op het cijfer 4 gelijkt en waaraan de aaneengevoegde letters WR bevestigd zijn.

1. Uit 't oogpunt van palaeographie trekt de volgende bijzonderheid de aandacht. Om de *u* als klinker te onderscheijlen van de *u* als medeklinker heeft de kopiïst nu en dan een soort van kleine dunne *o* geplaatst boven den eerstgenoemden vorm: soms echter heeft hij zulk teeken ook boven de *u* gezet, wanneer deze letter de waarde van een medeklinker heeft. Vgl. daarover REUSENS, *Éléments de paléographie*, blz. 136 (Leuven, 1899).

2. Over de kenmerken van den kalender van het vroegere bisdom Utrecht vgl. R.-A. PARMENTIER, *Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houtart te Brugge*, blz. 2, noot 2. Wat de specifiek-Utrechtsche heiligen betreft vgl. ook H. J. A. COPPENS, *Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland van de vroegste tijden tot het jaar 1581*, hoofdstukken I en II, passim (Utrecht, 1902).

Onder andere namen, die eveneens rood staan, mogen de volgende nader vermeld worden: Aechte, joncfrouwe¹ (Febr. 5), Margareta, joncfrouwe (Juli 13), Maria Magdalena (Juli 22), Remigius, bisscop (Oct. 1), Elven dusent mageden (Oct. 21), Alre sielen dach (Nov. 2), Clement, pauwes (Nov. 23), Katherina, joncfrouwe (Nov. 25).

Onder de met zwarten inkt opgegevene herdenkingsdagen verdienen vooral de volgende de aandacht: Die drie coningen (Jan. 11), Joseph Marien hoder (Maart 19), Ludgeer, bisscop (Maart 26), Ons Heren verrisinge² (Maart 27), Sydrac, Mysac, Abdenago³ (April 24), Johannes inden olie (Mei 6), Wyronis, confessoer (Mei 8), Augustyns bekiringe (Mei 17), Kunera, joncfrouwe⁴ (Juni 12), Willibalt, bisscop (Juli 7), Benedictus verhevinghe (Juli 11), Frederic, bisscop (Juli 18), Anna ende Joachim (Juli 26), Gregorius, bisscop (Aug. 26)⁵.

Al de dagen van het jaar, op enkele uitzonderingen na, hebben feesten en heiligennamen. Doorgaans wordt de titel van de verschillende heiligen aangeduid: confessoer, bisscop, marteler⁶, heremite, pawes, abt, moninc, joncfrouwe, apostel, coninc, priester, ridder ende marteler, ewangelist, bisscop ende merteler, weduwe.

1. Strikt genomen staat er in het handschrift: *joncfrouwe*.

2. Over dergelijke herdenking vgl. PARMENTIER, t. a. p., blz. 3, noot 1; vgl. ook K. LÖFFLER, *Einführung in die Handschriftenkunde*, blz. 76-77 (Leipzig, 1929).

3. De drie godvruchtige jongelingen door Nebucadnezar in den vuuroven geworpen. Vgl. *Daniel* III, 1-97.

4. Staat naast den in rood geteekenden naam van St. Odulphus. — De Heilige Cunera, maagd en martelares, werd eertijds inzonderheid vereerd te Rhenen in Noord-Nederland. Vgl. I. MOLANUS, *Natales Sanctorum Belgii, et eorundem chronica recapitulatio*, blz. 115 (Douai, 1616).

5. De HH. Ludger, Wiro, Willibald, Fredericus en Gregorius staan allen in eenig verband met het bisdom Utrecht. Vgl. MOLANUS, t. a. p., aan het slot van het voorbericht, en verder blz. 59-61 v., 87-88, 138 r.-v., 158 v.-159, 179 v.-180 v.

6. Ook geschreven *merteler*.

Driekoningen heet : Dertienden dach, terwijl de laatste dag der octaaf den naam draagt : Octave van Dertienden. De feesten van het H. Kruis, op 3 Mei en 14 September, worden op gelijke wijze genoemd : Des Heiligen Cruces dach ¹. Drie feesten staan gedeeltelijk in 't Latijn aangegeven, namelijk : Peter *ad cathedram* (Febr. 22), Peter *ad vincula* (Aug. 1), Onse Vrouwe *concepçio* (Dec. 8).

Het feest van de Transfiguratie van Onzen-lieven-Heer ontbreekt ².

De namen van al de maanden worden te gelijk in 't Latijn en in 't Dietsch vermeld. Onder de laatstgenoemde benamingen zijn vooral opmerkenswaardig : Loemaent (Jan.), Sullemaent (Febr.), Weidemaent (Juni), Hoymaent (Juli), Oestmaent (Aug.), Picmaent (Sept.), Wynmaent (Oct.), Slachtmaent (Nov.), Wyntermaent (Dec.).

2. (Blz. 14-49). Kleine getijden der H.-Maagd, volgens de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Metten.

(Tekst) Here, du selte opdoen mine lippen. Ende myn mont sel voertkundighen dyn lof.

God, wilt dencken in mine hulpe. Heer, tot mi toe helpen haeste.

Glorie si den Vader, ende den Sone, ende den Heilighen Gheest. Alst was inden beghinne, ende nu, ende altoes, ende ewelic sonder einde. Amen.

(Rubr.) Invitatorium. (Beg.) Inder eerlicheit der alre-salichster Joncfrouwen Marien, * Laet ons hebben volhertelike blyscap ten Heren.

Comet, laet ons seer vervrouwen ten Heren, laet ons jubiliëren Gode, onsen heilghever : syn ansichte laet ons toe voren begrypen mit beliene, ende laet ons mit psalmen tot hem volhertelike blyscap hebben.

1. Op 3 Mei staat de bovengenoemde benaming voor de grootste helft op ratuur.

2. Over de viering van dezen gedenkdag in de latere middeleeuwen vgl. PARMENTIER, t. a. p., blz. 3, noot 3.

Inder eerlicheit der alresalichster Joncfrouwen Marien, * Laet ons hebben volhertelike blyscap ten Heren.

Want God is groet Heer, ende groet coninc op alle dieghene die gotlic sint : want die Heer en verdrivet niet syn volc : want in sinen handen sint alle eynden van eertryc ende hoecheit der bergen siet hi.

* Laet ons hebben volhertelike bliscap ten Heren.

Want sine is dat meer, ende dat hevet hi ghemaect, ende dat droghe lant hebben sine hande ghevest : comet, laet ons hem anebeden, ende laet ons voir Gode neder vallen : laet ons screien voer den Heren, die ons gemaect hevet, want hi is onse Heer ende onse God ; ende wi sint syn volc, ende scape synre weiden.

Inder eerlicheit der alresalichster Joncfrouwen Marien, * Laet ons hebben volhertelike bliscap ten Heren.

Of ghi huden hoert sine stemme, en verherdet niet iuwe herten, ghelyc dat uwe vaderen mi vertoernden inden dage der becoringhen inder woestinen...

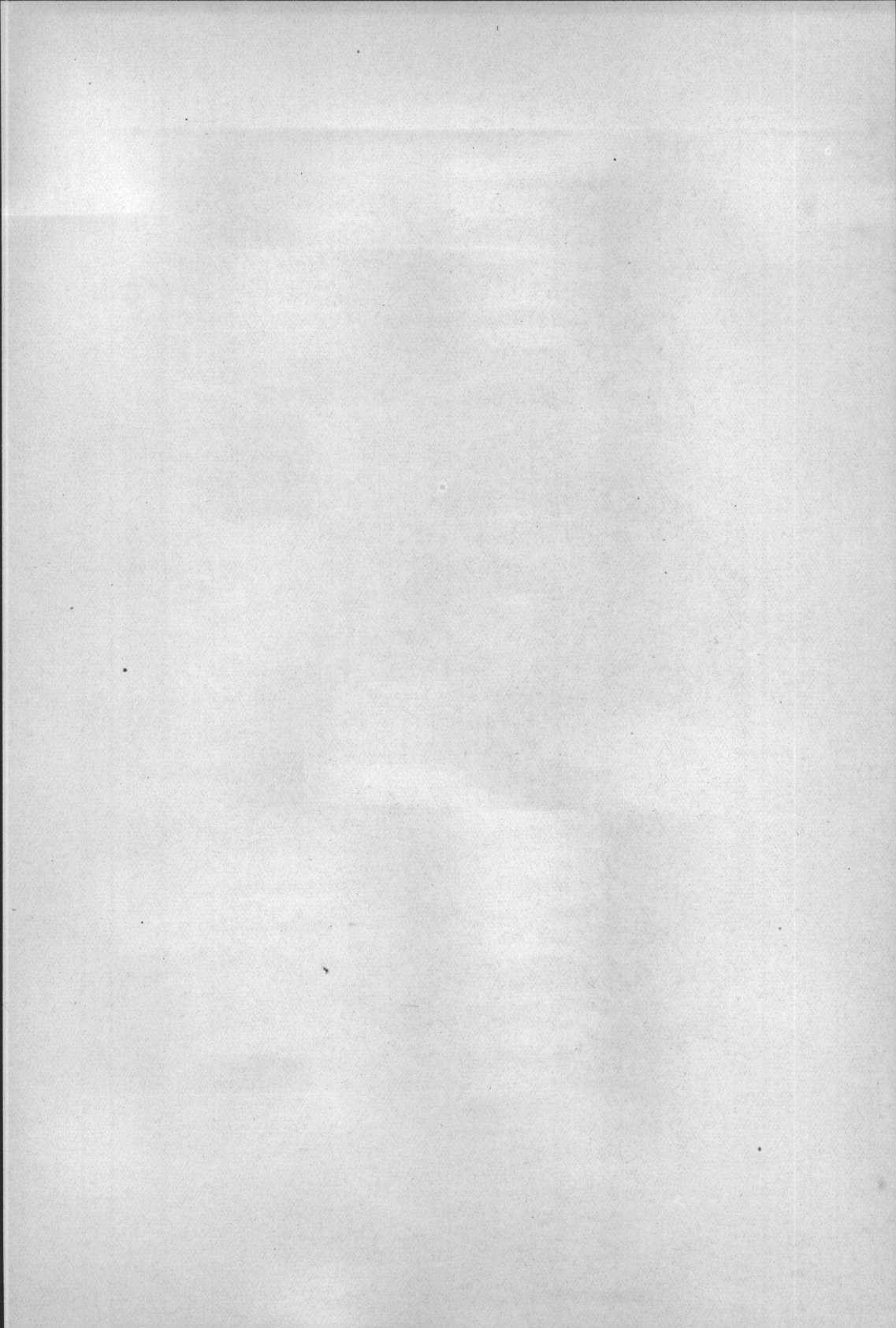
Vgl. W. MOLL, *Geert Grootte 's Dietsche vertalingen, beschreven en toegelicht*, blz. 15-18, 59-61, 65-68, 69-70, 102-106, 111-112 (Amsterdam, 1880 - *Verhandelingen der Koninklijke Academie der Wetenschappen. Afdeling Letterkunde. Deel XIII*); K. DE GHELDERE, *Ghetiden Boec* (naar een handschrift der XVe eeuw uitgegeven) ¹, blz. 21-60 (Gent, 1893); R.-A. PARMENTIER, *Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houtart te Brugge*, blz. 4-6, 125-126.

De kleine Mariagetijden in de redactie van Geert Grootte onderscheiden zich voornamelijk van het heden-daagsch Romeinsch gebruik door de volgende kenmerkende bijzonderheden :

- 1) de drie lezingen der Metten zijn overgezet naar drie Latijnsche rijmgebeden ter eere van Onze-lieve-Vrouw ² ;

1. Bewust getijdenboek, blijkbaar herkomstig uit het voormalig bisdom Utrecht, behelst het Klein Officie van Onze-lieve-Vrouw, de getijden van de Eeuwige Wijsheid, de Lange Kruisgetijden, de Lange getijden van den H. Geest, de zeven boetsalmen, de Allerheiligenlitanie en de Lange Doodenvigilie, alles hoofdzakelijk in de vertaling van Geert Grootte. De uitgever echter schijnt den naam van den vertolker niet eens vermoed te hebben.

2. De grondteksten, naar handschrift *Houtart III* gepubliceerd, vindt men bij PARMENTIER, t. a. p., blz. 45-46. — Deze korte berijmde

Codex van Zuylen, blz. 50 v.

CHRISTUS AAN HET KRUIS

- 2) in de Lauden wordt bij de psalmodie slechts één antiphonon gebezigd ;
- 3) in de Kleine Uren en de Completen bestaat de psalmodie uitsluitend uit Trappsalmen (in de vulgata betiteld als *cantica graduum*) : deze worden in numerieke volgorde aangewend vanaf Ps. 119 in de Prime tot en met Ps. 133 in de Completen ¹ ;
- 4) in de Kleine Uren en de Completen bidt men onderscheidenlijk de hymnen *Criste, coninc alre-guedertiernste* en *Doerschinchich open wort die poerte Cristi* ² ;
- 5) bij de psalmodie van de Lauden en de Kleine Uren leest men achtereenvolgens een van de vijf antiphonen, die in de Romeinsche Kleine Getijden aan de Lauden van den Kersttijd zijn voorbehouden ³ ;

lessen komen reeds in de 12^e eeuw voor en blijken eertijds zeer in den smaak gevallen te zijn : zij waren immers niet alleen in gebruik op sommige plaatsen in de Nederlandsche gewesten, maar zelfs in Engelsche en Fransche bisdommen. Ook Radulphus de Rivo († 1403), deken van Tongeren en bevoegd kenner van liturgie, gewaagt er van in zijn *De canonum observantia*, Prop. XX. Vgl. E. S. DEWICK, *Facsimiles of Horae de Beata Maria Virgine from English MSS. of the eleventh century*, blz. XVIII (Londen, 1902. — Henry Bradshaw Society, vol. XXI) ; C. MOHLBERG, O. S. B., *Radulph de Rivo, der letzte vertreter der altrömischen Liturgie*, tom. II (Texte), blz. 119 (Münster in Westfalen, Leuven en Parijs, 1915. — Université de Louvain: *Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie*, 42me fascicule). Vgl. verder een Engelsche redactie in een getijdenboek volgens den ritus van Salisbury, dat, naar raming, op z'n laatst in de allereerste jaren van de 15e eeuw werd afgeschreven, bij W. MASKELL, *Monumenta ritualia ecclesiae Anglicanae*. The occasional Offices of the Church of England, according to the old use of Salisbury, the Prymer in English and other prayers and forms, with dissertations and notes, tom. III, blz. 12-13 (Oxford, 1882).

1. In het Mariaansch Officie van Rome worden de Trappsalmen insgelijks gebezigd, doch slechts vanaf de Terts, zoodat de psalmodie der Completen sluit met Ps. 130.

2. Ieder hymne telt vier strophen.

3. Over ontstaan en diepe beteekenis dezer antiphonen vgl. A. HODŪM, *O admirabile commercium*, in *Collationes Brugenses*, tom. XXXII (1932), blz. 394-409.

- 6) aan de kapittels van de Kleine Uren en de Vespers sluit zich telkens een korte responsorie aan ¹;
- 7) de oraties verschillen van het Romeinsch Klein Officie in volgorde en ook eenigszins in keus.

Ter vergelijking deelen wij hieronder, in Bijlage I, de beginwoorden mede van de hoofdbestanddeelen der Kleine Mariagetijden in Grootte's vertolking ². Daarop laten wij als taalproeve, in Bijlage II, de antiphonen volgen, die onderscheidenlijk na de psalmodie van de Laudan en de Kleine Uren gebezigd worden.

In onderhavig manuscript worden de antiphonen, geheel het Officie door, enkel en alleen na de psalmen en de lofzangen gebeden. Nog dient opgemerkt dat het *Kyrie eleison* aan het einde van de Completen getripleerd wordt: men bidt namelijk driemaal *Here, ontferme di onser*, driemaal *Criste, ontferme di onser*, en driemaal *Heer, ontferme di onser* ³.

Aan het slot van het Officie, *Salve-Regina*, waarop een versikel met oratie volgt. Deze oratie, waarin gewezen wordt op Maria als de Vrouw van Smarten, is eensluitend met de collecte, die, volgens het huidig Romeinsch Missaal, in de Votiefmis ter eere van Onze-lieve-Vrouw der Zeven-Weeën wordt aangewend (*Interveniat*). Vgl. *MISSALE ROMANUM*, FERIA VI post

1. De korte responsories van de Prime, Terts en None komen naar inhoud overeen met degene, die hedendaags in het Romeinsch Brevier onderscheidenlijk in de Prime, Terts en Sext van het *Communio Festorum beatae Mariae Virginis*, alsmede van het *Officium sanctae Mariae in Sabbato*, worden aangewend.

2. Volgens onderhavigen codex natuurlijk. — Het verder opgemaakte schema is eerder bedoeld als een aanvulling van het overzicht van Grootte's Mariagetijden, dat medegedeeld wordt bij M. MEERTENS, (Zr. Imelda), *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, tom. I (r. p., 1930), blz. 11-14.

3. Hetzelfde doet zich voor in de Kleine Mariagetijden, die, eveneens in de redactie van Geert Grootte, aangetroffen worden in hs. *Houtart I*. Zie Brugge, kabinet Houtart, hs. I, blz. 50 r.-v.

Dominicam Passionis, Septem Dolorum Beatae Mariae Virg. ¹.

3. (Blz. 51-73 v.). Lange getijden van het H. Kruis, in de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Hier beghint die Lange Cruusgetyde.

(Beg.) Here Ihesu Criste, wi anebeden di ende benedien di, wanttu overmids dinen heiligen cruce die werelt verlost heves; ontferme di onser, die gepassyt biste ommé ons.

Here, du selts opdoen mine lippen...

Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 20-23, 107-111; DE GHELDREK, t. a. p., blz. 81-105; PARMENTIER, t. a. p., blz. 7-8.

In de Metten van de Lange Kruisgetijden, door Grootte vertaald, trekken twee bijzonderheden de aandacht:

- 1) het kort Passieverhaal, dat de stof van de drie laatste lessen uitmaakt, is grootendeels genomen uit Joh. XIX, 1-3, 16-18, 28-30;
- 2) de vier responsories zijn ontleend aan de Metten van de laatste drie dagen der Goede Week: zij stemmen onderscheidenlijk overeen met de vijfde responsorie van Paasch-Zaterdag, de negende van Witten Donderdag, de vierde van Goeden Vrijdag en de eerste van Paasch-Zaterdag ².

1. Toen de welbekende Gorcumse martelaren den Maandag 7^{den} Juli 1572, 's morgens om 8 uur, op de Markt van Den Briel aankwamen, werd de collecte *Interveniât* door een hunner met luider stem gezegd. Willem van Est of *Estius* (†1613), die deze bijzonderheid uit de lijdensgeschiedenis der geloofsgetuigen vermeldt, laat daarbij opmerken, dat toentertijd bovengenoemd gebed in het avondlof gebezigd werd: "Godefridus Dunaeus presbyter... voce sublata, clare, perfecte, et citra haesitationem, uti saepe in Ecclesia Laudibus vespertinis facere solitus, hanc ecclesiasticam precationem recitavit: Oremus. Interveniât pro nobis..." Vgl. *Acta SS. Boll.* (ed. Palmé), Julii tom. II, blz. 789 (nr. 161). — Dergelijk gebed, in Middelnederlandsche redactie, vindt men in zijn geheel afgedrukt bij K. DE FLOU en E. GAILLIARD, *Beschrijving der Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*, tom. II, blz. 59 (Gent, 1896, uitgave der Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde).

2. Vgl. BREVIARIUM ROMANUM, pars verna.

Naar onderhavigen codex deelen wij hieronder, in Bijlage III, de aanvangswoorden mede van de voornaamste bestanddeelen der Lange Kruisgetijden in Geert Groote's vertaling.

In afwijking van den zoogenaamden grondtekst van Groote, is in onderhavig handschrift vóór de doxologie van de hymne der Metten de volgende strophe ingelascht, die aan de hymne van de None ontleend is :

Glorie si di, Heer, die daer hengeste anden cruce ende al ropende dinen geest opgaveste ende verlosseste die verloren werlt.

Aan het einde van de Metten wordt het bijzonder *Te Deum* gebeden : Wij loven di, God, wi benedien di, Heer. Wi belien di, Heer der Heren...¹

Opvallend is het ten slotte dat, in onderhavig manuscript de nummering der lessen van de Metten niet doorloopt van één tot vier : de eerste les immers draagt alleen het opschrift *Prophecie*, terwijl de volgende onderscheidenlijk betiteld worden als *Die yerste lexe*, *Die anderde lexe*, *Die derde lexe*².

4. (Blz. 75-99 v.). Lange getijden van den H. Geest.

(Rubr.) Hier begint die Hilige Ghiestyde.

(Tekst) Here, du selte opdoen mine lippen. Ende myn mont sel voertkundighen dyn lof.

God, wilt dencken in mine hulpe. Heer, tot mi toe helpen haeste.

Glorie si.

(Rubr.) Invitorium. (Beg.) Alleluya, die Gheest des Heren hevet vervullet den ommeganc der eerden : * Comet, laten ons anebeden, alleluya.

Comet, laet ons seer vervrouwen ten Heren, laet ons jubiliëren Gode, onsen heilgever : syn ansichte laet ons

1. Over dergelijk *Te Deum* vgl. PARMENTIER, t. a. p., blz. 7, 127.

2. Hetzelfde vindt men in handschrift *Houtart I* (blz. 55 v.-58), alsmede in het getijdenboek door DE GHELDERE uitgegeven. — Opmerkelijk is het, dat, in de drie bovengenoemde gevallen, de responsorie die op de profetie of eerste lezing volgt, telkens sluit met het *Gloria Patri*.

to voren begripen mit beliene, ende laet ons mit psalmen tot hem volhertelike bliscap hebben.

Alleluya, die Gheest des Heren hevet vervullet den omganc der eerden : *Comet, laten ons anebeden, alleluya.

Want God is groet Heer, ende groet coninc op alle dieghene die godlic sint : want die Heer en verdrivet niet syn vole : want in sinen handen sint alle einden van eertryc ende hoeheit der bergen siet hi.

* Comet, laten ons anebeden, alleluya.

Want sine is dat meer, ende dat heeft hi ghemaect, ende dat droghe lant hebben sine hande ghevest...

Onderhavige Lange getijden van den H. Geest komen in hoofdzaak overeen met degene, die in de vertaling van Geert Groote aangetroffen worden¹, doch zij verschillen daarvan aanmerkelijk wat de samenstelling van het Nachtofficie betreft: Metten en Laudén immers maken twee afzonderlijke Uren uit.

Benevens de gewone inleidingsformules behelzen de Metten een *Invitatorium*², Ps. 1 waaraan zich een antiphon aansluit, een versikel gevolgd door het *Pater noster* en een kort gebed³, drie lessen met evenveel zegeningen⁴ en responsories, en daarna het *Te Deum*.

De lezingen der Metten zijn eensluitend met degene, die tegenwoordig in het Romeinsch brevier voor het Pinksterfeest worden aangegeven en ontleend zijn aan een homilie van paus Gregorius I⁵. De Middelneder-

1. Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 23-25, 101-102; PARMENTIER, t. a. p., blz. 8-9, 128.

2. Ps. 94 is in de vertolking van Geert Groote gesteld. De daarbij behoorende antiphon is gelijkkluidend met degene, die thans in het Romeinsch Brevier op Pinksteren voorkomt (vgl. BREVIARIUM ROMANUM, pars verna).

3. Dit gebed lijkt een soort van absolutie: Heer, hore die bede dynre knechten, totti devotelic ropende, du die leveste ende regnierste God in drivoudicheit, in alle werelde der werelden. Amen.

4. De eerste en de derde benedictie hebben betrekking op God den Heiligen Geest.

5. Vgl. BREVIARIUM ROMANUM, pars verna. — Een opgave van Middelnederlandsche handschriften met homiliën van den H. Grego-

landsche redactie nochtans wijkt eenigermate van den Latijnschen tekst af: vooreerst ontbreekt de slotzin van de eerste les en bovendien is de aanhaling van Joh. XIV, 23^b niet aan het begin van de derde, maar aan het einde van de tweede les geplaatst.

Hieronder laten wij de aanvangswoorden van de drie lezingen volgen:

I. — Inden tyden, seide Onse Heer sinen discipulen: Die my mynt, hout mine sermone, ende myn Vader sallen minnen, ende wi solen to hem comen, ende ene woninghe mit hem maken.

Lieve broders, die genoechte¹ die woerden der lessen des ewangelys cortelic to overlopen, op dattet daerna gheoorloft si te langer te merren in die besouwinge so groter feesten. Want huden is die Heilige Gheest gecomen mit enen haestigen gelude opden discipulen...²

II. — Syet, van u allen wort gheeijsset of ghi Gode mint mit ganser trouwen: ende mit eenre sekerre herten antwoerde ic: Ic mynne hem...

III. — Lieve broderen, penset hoe groet dese feste si, daermen die toecomste Godes hevet inder herbergen des herten...

De responsories stemmen grootendeels naar inhoud overeen met degene, die thans in het Romeinsch brevier onderscheidenlijk als responsories van het Pinksterfeest en als tweede responsorie van den daaropvolgenden Maandag worden gebezigd.

De Laudan bestaan uit de gewone inleidings- en slotformules, Ps. 92⁵ waaraan zich een antiphon aan-

rius op de Evangeliën vindt men bij C. H. EBBINGE WUBBEN, *Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament*. Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling, blz. 229, noot 1 ('s Gravenhage, 1903).

1. Wellicht verkeerdelijk door den kopiïst geschreven voor *ghenoecht*.

2. Den volledigen tekst van deze les, doch met eenige varianten, vindt men, naar op het British Museum te Londen aanwezige getijdenboeken, afgedrukt bij K. DE FLOU en E. GAILLIARD, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*, tom. II, blz. 54-55, 83, 92-93.

3. Onderhavige psalm wordt nagenoeg in dezelfde gedaante aangetroffen in de Laudan van de Kleins Mariagetijden door Geert Grootte vertaald.

sluit, de hymne *Veni Creator*, een kapittel, een vers, het *Benedictus*¹ gevolgd door een antiphon, en ten slotte een oratie.

Nog dient aangestipt, dat aan het einde van de Completen het *Regina cæli*, met verzen en oratie, wordt gebeden. Daarna wordt nog eens de antiphon ter eere van den H. Geest herhaald, die in ieder der canoëne uren voorkomt²: Com, Heilighe Gheest, vervulle die herten der gheerne die in di trouweliken gheloven...³

Opmerkenswaard is het ten slotte, dat aan de vanderlandschte benamingen van de meeste Uren het woord *tyt* is gevoegd: Primetyt, die Tercietyt, die Nonetyt, die Vespertyt, die Completentyt.

In vele opzichten gelijkt onderhavige vorm van de Lange getijden van den H. Geest op dezen van soortgelijk officie in het door DE GHELDERE gepubliceerde manuscript. Doch in laatstgenoemden codex wordt in de Metten na het *Invitatorium* de hymne *Veni Creator* gebeden; in de Lauden wordt ook Ps. 47 gezegd en is het kapittel vóór de hymne geplaatst. Daarenboven bestaat er nogal afwijking wat sommige onderdeelen der getijden en voornamelijk de antiphonen bij de psalmodie aangaat. Vgl. DE GHELDERE, t. a. p., blz. 105-127.

5. (Blz. 101-121 v.). Getijden van de Eeuwige Wijsheid, in de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Hier beghint die Ewige Wysheitsgetide.

(Beg.) Myne siele hevet di begheert inder nacht ende in minen gheest inden yndersten mys [sic] herten soe heb

1. In Grootte's vertolking.

2. T. w.: na de psalmodie, behalve in de Lauden, Vespers en Completen, waar zij na de gewone lofzangen uit het Evangelie wordt aangetroffen.

3. Soortgelijke antiphon werd in haar geheel afgedrukt bij PARMENTIER, t. a. p., blz. 8, noot 2. Vgl. ook DE GHELDERE, t. a. p., blz. 121, 126.

ic vroe ghewaect totti, o alreclaerste ewige wysheit. Ic bidde dat dine begheerde teghenwoerdicheit mote verdriven alle vreemde dinghe uut minen herten..

Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 25-29, 78-99; DE GHELDERE, t. a. p., blz. 60-81; PARMENTIER, t. a. p., blz. 9-11.

6. (Blz. 123-145 v.). Getijden van Alle Heiligen.

(Rubr.) Hier begint die getyde van Allen Hiligen.

(Tekst) Alle Godes Heiligen biddet voir onser alre salicheit.

Here, du selte opdoen mine lippen. Ende myn mout sel voertkundighen dyn lof.

God, wilt dencken in mine hulpe. Heer, tot my to helpene haeste.

Glorie si etc.

(Rubr.) Invitatorium. (Beg.) Comet, laet ons anebeden den Heer, den coninc der coninghen: * Want hi is die crone alre Heilighen ¹.

Comet, laet ons seer vervrouwen ten Heren, laet ons jubiliëren Gode, onsen heilghever: syn ansichte laet ons to voren begripen mit beliene, ende laet ons mit psalmen tot hem volhertelike bliscap hebben.

Comet, laet ons anebeden den Here, den conine der coningen: * Want hi is die crone alre Heiligen.

Want God is groet Heer, ende groet coninc op alle dieghene die gotlic sint..

De samenstelling van onderhavig officie gelijkt goed op die van de Getijden van de Eeuwige Wijsheid.

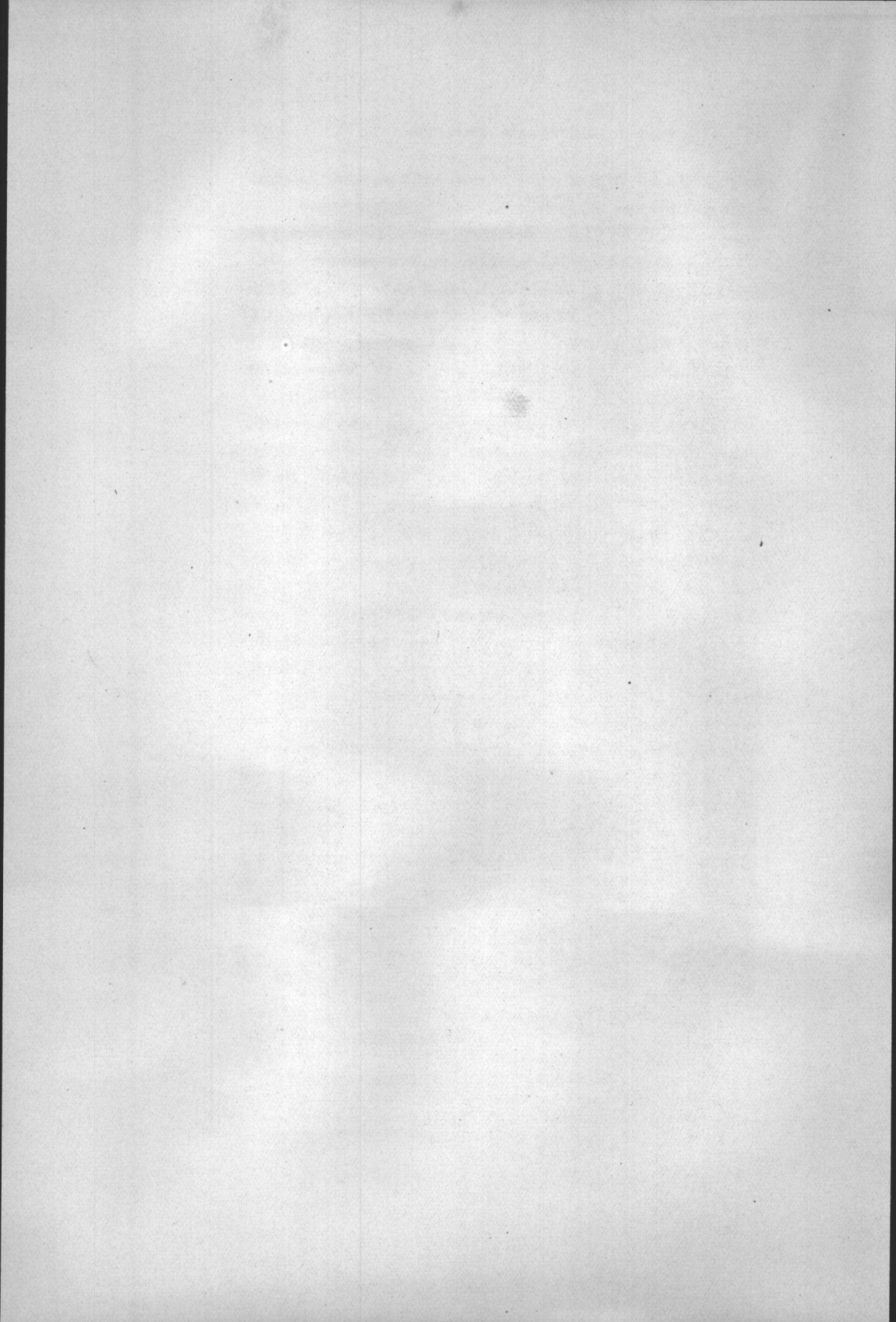
Benevens de gebruikelijke inleidingsformules hebben de Metten een *Invitatorium*, een hymne, een psalm waaraan zich een antiphon aansluit, een dubbel versikel onderbroken door het *Pater noster*, drie lessen met even zooveel responsories en daarna het *Te Deum*. De overige Uren bestaan in den regel uit de gewone inleidings- en slotformules, een hymne, een psalm gevolgd door een antiphon, een kapittel met een korte responsorie en een oratie; daarenboven behelzen Laudens, Vespers en Completen onderscheidenlijk de lofzangen

1. Deze antiphon bij het *Invitatorium* stemt naar inhoud overeen met die van het Allerheiligen-officie, op 1 November, in het Romeinsch brevier. Vgl. BREVIARIUM ROMANUM, pars autumnalis.

Codex van Zuylen, blz. 100 v.

DE TERUGVINDING VAN CHRISTUS
IN DEN TEMPEL

van Zacharias, Maria en Simeon, telkens met begeleidende antiphon.

In den aanvang van al de Uren, met uitzondering van de Laudén, wordt de volgende versus gezegd: Alle Godes Heiligen biddet voir onser alre salicheit. Daarentegen wordt in het begin van de Laudén het versikel gebeden: Een besittinghe des vreden sel wesen in Iherusalem. Ende die Heilighen solen regieren in ewicheit op hoer.

Benevens Ps. 94 van het *Invitatorium* bevatten de getijden de volgende psalmen, die over de onderscheidene Uren verdeeld zijn: Ps. 14 (vs. 1-3), Ps. 83 (vs. 5-9), Ps. 33 (vs. 16-19), Ps. 144 (vs. 18-21), Ps. 33 (vs. 20-23), Ps. 65 (vs. 10-14^a), Ps. 147, Ps. 123 (vs. 6-8).

Geheel het officie door worden de antiphonen slechts na de psalmen en de lofzangen gezegd.

De hymnen zijn overgezet naar Latijnsche grondteksten, die thans nog, ofschoon met eenig redactiever-schil, in het Romeinsch brevier gebezigd worden¹. Inderdaad, de hymnen van de Metten en de Vespers stemmen onderscheidenlijk naar inhoud overeen met die van de Vespers en de Laudén van het Allerheiligen-officie op 1 November². De hymne van de Laudén is samengesteld uit de eerste, derde, vierde en zesde strophe van den lofzang van het feest der Kerkwij-

1. Zooals men weet, werden, onder Urbanus VIII (1623-1644), de hymnen van het Romeinsch brevier in metrisch opzicht herzien. Vgl. daarover D. S. BÆUMER, O. S. B., *Histoire du Bréviaire* (traduction par D. R. BIRON, O. S. B.), tom. II, blz. 290-293 (Parijs, 1905).

2. Vgl. BREVIARIUM ROMANUM, pars autumnalis. De Latijnsche grondteksten worden ook aangetroffen bij C. ALBIN, *La poésie du Bréviaire. Essai d'histoire critique et littéraire*, tom. I (*les Hymnes*), blz. 370, 375 (z. p. e. j.). Het dient echter opgemerkt, dat de zesde strophe van de in de Metten gebezigde hymne in de Middelnederlandsche overzetting is weggevallen (*Auferte gentem perfidam*). Zie een gelijksoortige redactie van de alhier in de Vespers aangewende hymne (*Ihesu, behouder der werlt*) bij J. PAQUAY, *Middelnederlandsche gewijde teksten naar handschriften der 14^e-15^e eeuw*, blz. 50 (Lummen, 1933).

ding¹. De hymne van de Completen komt overeen met die van de Lauden op de feesten van St. Michaël, op 8 Mei en 29 September².

De hymnen van de Kleine Uren behelzen slechts drie stropfen, die telkens, in ietwat gewijzigde spelling, ontleend zijn aan de Vesperhymne³.

Tot eene proeve van de kunst des vertalers deelen wij hieronder, in Bijlagen IV, V, de hymnen van de Lauden en de Completen mede.

Al de Kerkelijke Uren, behalve de Metten, hebben afzonderlijke oraties. De oratie van de Lauden is van een en denzelfden inhoud als in de Mis en het Officie van Allerheiligendag in den tegenwoordigen Romeinschen ritus. De oratie van de Prime is bijna gelijkloidend met een gebed, dat, volgens een *Sacramentarium* op naam van paus Gregorius I, op de wekdagen gedurende den Advent naar believen mag gebezigd worden en aanheft als volgt: *Conscientias nostras, quaesumus, Domine, visitando purifica*⁴. De oratie van de Sext blijkt vrij bewerkt naar het gebed, dat thans in de Romeinsche Liturgie op den octaafdag van de H. Agnes voorkomt. Het Vespergebed

1. Behalve in ieder der vier Brevierboeken vindt men het Latijnsche origineel eveneens bij C. ALBIN, t. a. p., blz. 439, 444. Vgl. ook G. M. DREVES en C. BLUME, *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*, tom. II, blz. 385-386 (Leipzig, 1909); C. BLUME, S.J., *Unsere liturgischen Lieder*. Das Hymnar der altchristlichen Kirche, blz. 215-219 (Regensburg, 1932).

2. Zie BREVIARIUM ROMANUM, pars verna en pars autumnalis. Vgl. ook C. ALBIN, t. a. p., blz. 344; G. M. DREVES en C. BLUME, t. a. p., tom. I, blz. 80-81.

3. De eerste en de derde strophe zijn immer dezelfde en stemmen overeen met de eerste en de laatste van den bovengenoemden lofzang der Vespers; alleen de tweede strophe, waarin bepaalde heiligen-groepen worden bezongen, wisselt telkens af.

4. Vgl. *Sancti Gregorii Magni Papae primi operum tomus V* (Antwerpen, 1615), kolom 183 (E). Vgl. ook dergelijke oratie in *The Sarum Missal* (edited from three early manuscripts by J. WICKHAM LEGG) blz. 458 (Oxford, 1916).

stemt naar inhoud overeen met de oratie van de eerste Vespers van Allerheiligen in het oud brevier van de voormalige collegiaalkerk van Sint-Donaas te Brugge¹.

In de Metten geven de lezingen een lyrische beschrijving van het hemelsch Jeruzalem en zijn gelukkige bewoners. De eerste en de tweede les zijn onderscheidenlijk ontleend — althans voor het grootste gedeelte — aan het 25e en 24e kapittel van het geschrift *Meditationum liber unus*, op naam gegeven van den H. Augustinus, doch in hoofdzaak samengesteld door Jan, gezegd *Jeannelin*, die van 1028 tot 1078 abt was te Fécamp². Tot eene proeve der bewerking laten wij hieronder de tweede les volgen (blz. 126 v.-127):

Alle ghi saligen Godes, die nu overgeleden hebt die see deser sterflichkeit, ende verdient hebt to comen totter haven der ewiger rusten ende des vreden: ghi sint altoes seker ende vreedsamich, feestich ende blyde. Overmids Hem, bidden wi, die u vercoren hevet ende sodanich gemaect, van wes alresalichste bescouwinge ghi altoes verblyt, weset stadich onser gedachtich, ende helpt ons onsaligen, die noch inder see des levens beweget werden vanden ommewade golven, opdat wi mit uwen bedingen, behouden scepes ende mit gehelen gedachten³, moten

1. Vgl. Brugge, stadsbibliotheek, nr. 1578: *Breviarium ad usum insignis ecclesie Sancti Donatiani Brugensis* (zomerstuk), op de voorzijde van het blad, geteekend met de signatuur Rij (Parijs, 1520). De aanhef van de laatstgenoemde oratie luidt aldus: "Concede, quesumus, omnipotens Deus, ut intercessio nos sancte Dei Genitricis Marie, et beatarum omnium celestium virtutum..." — Een oratie van nagenoeg denzelfden inhoud vindt men thans ook in het *Missale Romanum*, onder de "Orationes diversae dicendae ad libitum juxta rubricas" (*Ad poscenda suffragia Sanctorum*).

2. Vgl. *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis episcopi operum tomus sextus... opera et studio monachorum Ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri* (Parijs, 1685), kolom 117 (A, B) en kolom 116 (E, F, G). — Wat het auteurschap van bovengenoemd geschrift betreft, zie *Méditations et prières de Saint Anselme*, traduites par D. A. CASTEL, introduction par D. A. WILMART, blz. VII-XII, (Parijs, 1923, collectie "Pax", vol. XI); vgl. ook M. MEERTENS, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, tom. I, blz. 23-24, 43-44.

3. Wellicht is het noodig *gedachten* te veranderen in *vrachte*, wat

comen toe der haven der ewiger rusten, ende des gestadiges vreden, ende der sekerheiden nummermeer eindende. Mer, du Here, ontferme di onser. Gode si gelovet.

De eerste twee responsories verhalen de zaligsprekingen van de Bergrede (Mattheus, V, 3-10). De benedicties of zegeningen vóór de lessen luiden aldus :

1. Totter bliscap des paradises moet ons brengen die ontfermhertige Ihesus Cristus. Amen.
2. Totter geselschap der overster burgeren moet ons brengen die coninc der enghelen. Amen.
3. Totter fonteinen der hemelscer weelden moet ons brengen die Vader der ontfermherticheit. Amen.

Klaarblijkelijk zijn de hierboven beschreven Getijden van Alle Heiligen naar een Latijnschen grondtekst vertaald. Wie echter de auteur van dit compilatiewerk is geweest, weten wij niet; wij kennen evenmin den naam van hem, die dergelijk officie in een Middelnederlandschen vorm heeft gegoten. Opmerkenswaard is het, dat de vertaler sommige deelen van zijn redactie aan getijden in Geert Groote's overzetting heeft ontleend, namelijk Ps. 94 van het *Invitorium*, het *Te Deum*, de lofzangen uit het Evangelie, Ps. 14 vs. 1-3, Ps. 123 vs. 6-8 en Ps. 147¹.

Van soortgelijke horen wordt gewag gemaakt bij K. DE FLOU en E. GAILLIARD, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*, tom. II, blz. 98-99, alwaar de hymne, alsmede de eerste les van de Metten, in hun geheel worden medegedeeld.

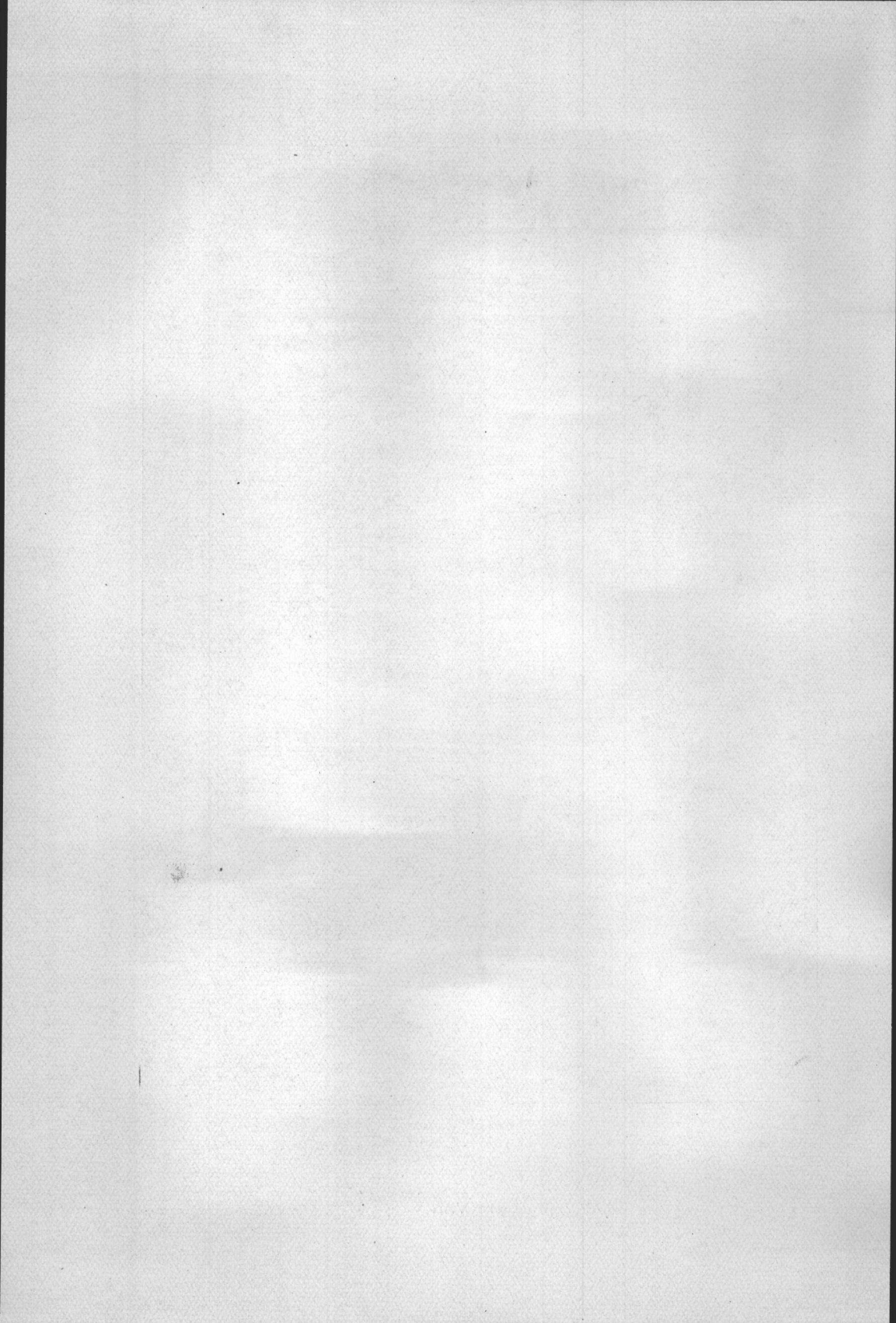
dan ook beter in het tekstverband zou passen. Overigens luidt het Latijnsche origineel aldus: « ut vestris precibus meritisque adjuti, salva nave et integris mercibus pervenire mereamur ad portum perpetuae quietis... »

1. Laatstgenoemde psalmen worden onderscheidenlijk aange troffen in de Prime van de Lange getijden van den H. Geest, de Terts en de Vespers van het Mariaansch Officie.

Codex van Zuylen, blz. 166 v.

DE VERRIJZENIS VAN CHRISTUS

7. (Blz. 147-155). De zeven Boetpsalmen, in de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Hier begint die soven psalmen.

(Beg.) Here, in dynre verbolgenheit en straffe mi niet ende in dinen toerne en berespe mi niet.

Ontferme di mynre, Here, want ic cranc bin: make mi ghesont, want alle mine ghebeente sint mede ghestuert.

Ende mine siele is al te seer ghestuert: mer du, Heer, hoelanghe?

Kier di omme, Heer, ende trecke uut mine siele: make mi ghesont omme dine ontfarmherticheit.

Want hi en is inden dode niet die dynre gedencken sel...

Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 7-9, 53-54, 67-68; DE GHELDERE, t. a. p., blz. 127-136 t.

8. (Blz. 155 v.-165 v.). Litanie van alle Heiligen, in de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Letenie.

(Beg.) Here, ontferme di onser.

Criste, ontferme di onser.

Heer, ontferme di onser.

Criste, hoer ons.

God Vader vanden hemelen, ontferme di onser.

Godes Sone, Verlosser alder werlt, ontferme di onser.

God Heilighe Gheest, ontferme di onser.

Ghesontmaker alder werelt, help ons.

God Heilighe Drievoldicheit, ontferme di onser.

Heilige Moder Godes, bidt voer ons.

Heilighe joncfrouwe alre joncfrouwen, bidt voer ons.

Heilighe coninghinne der hemelen, bidt voer ons.

Sancte Maria, bidt voer ons.

Sancte Michiel, bidt voer ons.

Sancte Gabriël, bidt voer ons.

Sancte Raphaël, bidt voer ons.

1. In *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*, tom. II (1858), blz. 438-445, heeft C. P. SER-RURE, naar het groot Hulthemisch handschrift van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, een volledige Middelnederlandsche vertaling van de boetpsalmen medegedeeld, doch deze overzetting is heel iets anders dan die van Geert Grootte. Wat nog andere bewerkingen betreft vgl. C. H. EBBINGE WUBBEN, t. a. p., blz. 176-177, 179, 192-194.

Alle heilighe Enghelen ende Archangelen, bidt voer ons.

Alle hemelse crachten, bidt voer ons.

Sancte Johannes Baptista...

Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 9-12; DE GHELDERE, t. a. p., blz. 136-147; PARMENTIER, t. a. p., blz. 11-12, 134-138

Opmerkenswaardig zijn de volgende aanroepingen van heiligen: Sancte Maurys mit dinen gesellen, Sancte Victor mit dinen ghesellen, Sancte Gereon mit dinen gesellen,... Sancte Pancaes,... Sancte Bonifacius,... Sancte Lambert,... Sancte Martyn,... Sancte Remigius, Sancte Germaen, Sancte Vedasti, Sancte Bave, Sancte Maximyn, Sancte Willibrort,... Sancte Materne, Sancte Hubert, Sancte Cunibert, Sancte Servaes, Sancte Lebuy-nus, Sancte Ludger, Sancte Odulf,... Sancte Adelbert, Sancte Raboet,... Sancte Agnes... ¹.

Het dient aangestipt dat de Allerheiligen-litanie, in Grooten's redactie, slechts twee oraties telt. De eerste is eensluidend met degene, die thans in het Romeinsch Brevier op de tweede plaats gebeden wordt (*Exaudi, quaesumus, Domine, supplicum preces*); de tweede is zeer uitvoerig, en, naar onderhavigen codex, heft zij aan als volgt: Ontferme di onser, ontferme di onser, barmeliker menschen, du, ontfermhertighe Heilige Drievoudicheit, ende verghif ons al onse versuemenisse ende sonden, die wi gedaen hebben voer dinen ansichte ende voer dinen enghelen... ².

1. St. Maarten en St. Agnes staan onderscheidenlijk aan 't hoofd van de groep der Belijders en der Maagden. Dergelijke voorrang laat zich gemakkelijk verklaren: St. Maarten immers was de patroon van den dom te Utrecht, en bovendien werden in de laatstgenoemde kerk de overblijfselen van St. Agnes bewaard. Vgl. H. J. A. COPPENS, *Algemeen overzicht der kerkgeschiedenis van Noord-Nederland...*, blz. 27-29, 124, 126. Wat inzonderheid de Utrechtse relicuïen van de H. Agnes betreft vgl. *Acta SS. Boll.* (opnieuw uitgegeven door J. CARNADET), Januarii tom. II, blz. 719-720 (Brussel, 1863).

2. Een ongeveer gelijkkluidende Latijnsche redactie van deze oratie vindt men, als eerste gebed aan het slot van de litanie van alle Heiligen, in het oud brevier van Sint-Donaas te Brugge. De aanhef luidt aldus: "Miserere nobis, Domine, miserere nobis, misericors

9. (Blz. 167-201). Lange Vigilie of Dooden-officie met drie Nocturnen, in de vertaling van Geert Grootte.

(Rubr.) Hier begint die Lange Vigilie.

(Tekst) My hebben ommebevungen die suchten des dodes : * Die drovige seer der hellen hebben my ommebevungen.

(Rubr.) Venite exultemus. (Beg.) Comet, laet ons seer vervrouwen ten Heren, laet ons jubiliëren Gode, onsen heilghever...

Vgl. MOLL, t. a. p., blz. 29-33, 54-59, 62-64, 69-77 ; DE GHELDERE, t. a. p., blz. 147-184 ; PARMENTIER, t. a. p., blz. 13-14, 139.

In de door Grootte vertolkte Doodenvigilie zijn de drie slotoraties van de Laudē vrij bewerkt naar drie collecten die tegenwoordig nog in het Romeinsch Missaal aangetroffen worden, namelijk die voor overleden ouders (*Deus, qui nos patrem et matrem*), voor verscheidene overledenen (*Deus, cui proprium*) en voor een overleden man (*Inclina*).

In onderhavig handschrift worden al de antiphonen van het Doodenofficie dubbel gezegd ; alleen de antiphon bij het *Benedictus* is na den lofzang niet herhaald geworden, hoogst waarschijnlijk bij onoplettendheid van den kopiist.

Opmerking verdient de glosse op vers 8^a van Ps. 41 (blz. 187 r.-v.) : Dat afgront inropet dat afgront, inder stemmen diner cataracten, *dat is : die hem ontluken* ¹.

Trinitas sancta, et dimitte nobis universa delicta nostra que commissimus coram angelis tuis in conspectu tuo... » Vgl. Brugge, stadsbibliotheek, *Breviarium ad usum insignis ecclesie Sancti Donatiani Brugensis*, winter- en zomerstuk, telkens op het blad, gemerkt met de signatuur Hiiij (in gotisch schrift).

1. Dezelfde glosse komt voor in hs. *Houtart* I, blz. 163. Vgl. ook MOLL, t. a. p., blz. 62-64; B. KRUITWAGEN, O. F. M., *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, hs. 47, sub 8 (Amsterdam, 1913).

10. (Blz. 203-207). Requiem-mis.

(Rubr.) Hier beghint die sielmisse.
 (Beg.) Ghif hem, Heer, die ewighe ruste ende dat
 ewige licht verlichte sie. *Vers.* God, di beteemt love-
 sanc in Syon...

Tekst ontleend aan verschillende mis-formulieren voor overledenen.

Introitus, zooals tegenwoordig in het Romeinsch Missaal.

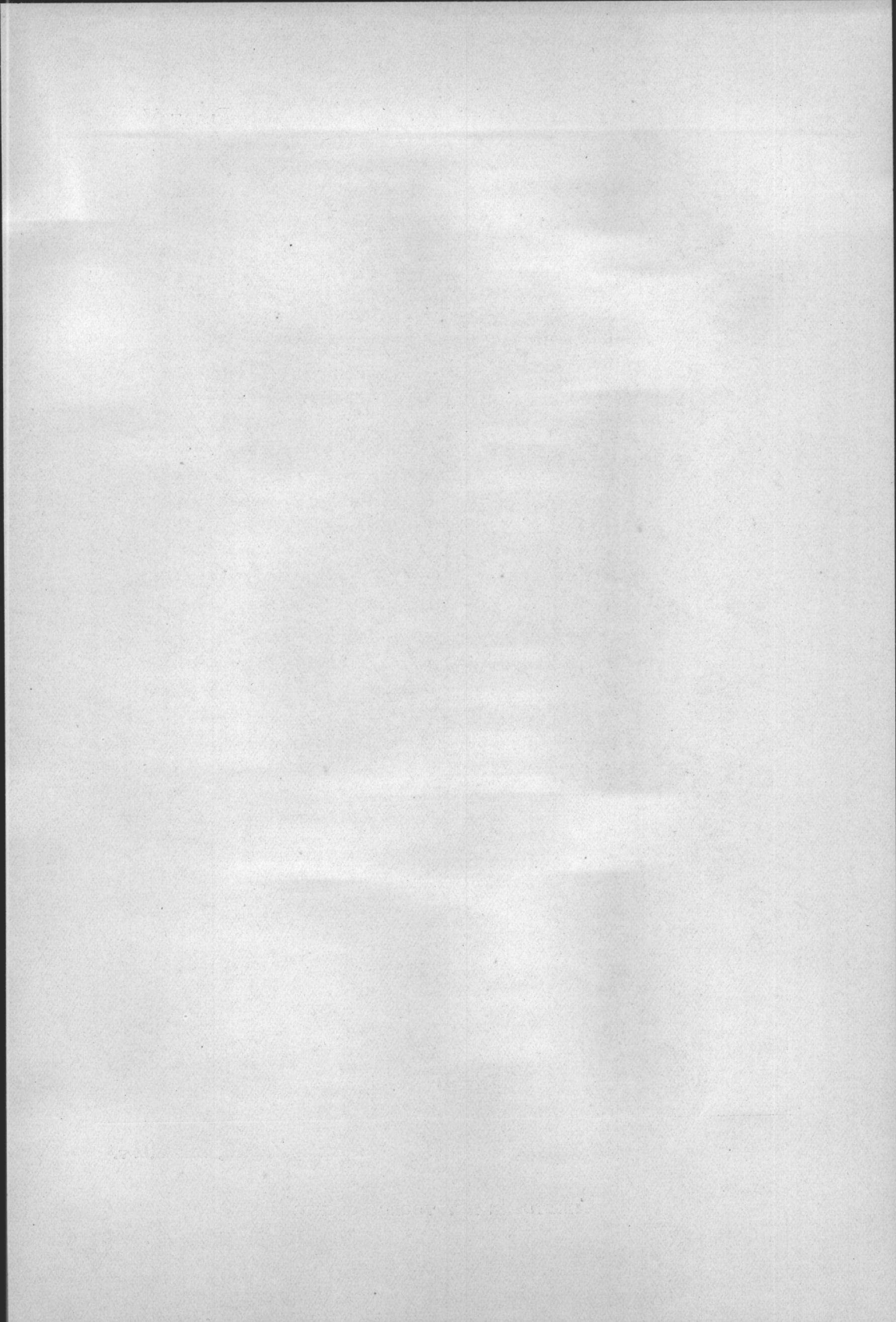
Collecta, nagenoeg gelijkkluidend als diegene, die thans nog voor de zielerust van vader en moeder gebeden wordt; de Middelnederlandsche vertaling echter wijkt af van die van Grootte, hierboven vermeld sub 9.

Epistel: Joh. Openb. XIV, 13, zooals in de dagelijkse Requiem-mis (*missa quotidiana*). Aan de eigenlijke lezing gaat de titel vooraf: Dits die epistole, die is van Sancte Johannes boke ewangelisten in Apocalipsi.

Graduale en *Tractus* verschillen heel en al van degene, die heden ten dage in gebruik zijn en luiden aldus:

Graduael. Of ic wanderde midts inden sceme des dodes, ic en sel dat quade niet ontfuchten: wanttu, Heer, mit mi biste. *Vers.* Dyn roede ende dyn staf, die hebben mi ghetroest¹.

1. Een gelijkkluidend *Graduale* wordt in het Romeinsch Misboek nu nog gebezigd op den Zaterdag in de derde week van de Vasten. — Het *Graduale Si ambulem* blijkt eertijds op verschillende plaatsen in de doodenmissen aangewend geweest te zijn, namelijk: in de Nederlanden, in Engeland en zelfs in Oostenrijk. Vgl. P. DE CORSWAEM, *De liturgische boeken der kollegiale O. L. Vr.-kerk van Tongeren vóór het concilie van Trente*, blz. 225 (Gent, 1923, uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie, Salsmans-Fonds, nr. 1); *Missale ad usum ecclesie Westmonasteriensis* (ed. J. WICKHAM LEGG), tom. II, kolom 992 (Londen, 1893, Henry Bradshaw Society, vol. V); *The Sarum Missal* (ed. J. WICKHAM LEGG), blz. 432; J. KÖCK, *Handschriftliche Missalien in Steiermark*, blz. 194 (Gratz en Weenen, 1916).

Codex van Zuylen, blz. 202 v.

CHRISTUS IN HET VOORGEBORCHTE

Tractus. Als die hirt begheert totten bornen der wateren: also begheert mine siele totti, o God. *Vers.* Mine siele dorstet nae den levenden Gode: wanneer sel ic comen, ende verschinen voer den ansichte myns Godes. *Vers.* Mine trane waren mi brode dach ende nacht, als men mi seghet alle daghe: Waer is dyn God¹.

Evangelie: Joh. XI, 21-27, zooals in de begrafenis.

Aan de eigenlijke lezing gaat de titel vooraf: Woerde die volghen inden ewangelio, dat Sancte Johannes beschrijet. Op deze aankondiging volgt het antwoord: Glorie si di, Heer.

Aan het einde van de lezing bezigt men eerst de formule: Gode segghen wi danc². Daarop zegt men de slotbede: Byden woerden des heilighen ewangelii moten ghelesscet werden al onse sonden. Amen.

Offertorium, van een en denzelfden inhoud als thans.

Communio, verschilt volkomen van de thans gebruikelijke en luidt als volgt:

Ontbynt, Heer, hoer sielen van allen banden der veruemenissen, op datse inder glorie der opverstandnisse opverweect, onder alle den heiligen weder gheestet werden³.

Postcommunio, draagt het opschrift *Collecta*⁴

1. In de Romeinsche liturgie wordt heden een eensluitende *Tractus* gezongen op Paasch- en Pinksteravond, onder de processie naar de doopvont. — Voorheen werd de *Tractus Sicut servus* eveneens in rouwmissen gebezigt te Tongeren, alsmede in die streken van Engeland waar de ritus van Salisbury gevolgd werd. Vgl. P. DE CORSWAREM, t. a. p., blz. 226; *The Sarum Missal*, blz. 432.

2. Volgens het huidig Romeinsch Missaal antwoordt de misdienaar: *Laus tibi, Christe*.

3. Komt in een nagenoeg gelijkliuidenden vorm in het Romeinsch Missaal voor, als gebed of liever *Postcommunio* voor een overleden man. — Soortgelijke *Communio* was vroeger insgelijks in gebruik te Tongeren, alsook in Oostenrijk. Vgl. P. DE CORSWAREM, t. a. p., blz. 226; J. KÖCK, t. a. p., blz. 194.

4. Bij dergelijke betiteling hoeft men niet noodzakelijk aan een vergissing van den kopiist te denken; immers in een veertiend-

en stemt nagenoeg overeen met het nog in gebruik zijnde gebed voor overleden broeders, verwanten en weldoeners (*Deus veniae largitor*).

Op de *Postcommunio* volgt de bede: Alle ghelovighe sielen moten rusten in vreden. Amen.

Laatste Evangelie: Joh. I, 1-14.

Als inleiding tot het evangelie wordt de formule gebezigd: Dits beghin vanden ewangelio, dat Sancte Johannes bescrivet. Daarop het antwoord: Glorie si di, Heer.

Opmerkelijk is de lezing: Allent dat gemaect is, dat was in Hem een leven. De Latijnsche oertekst luidde dus: "Quod factum est, in ipso vita erat" '.

Aan het einde, de verzen: Byden woerden des heiligen ewangelii moeten ghelesscet werden al onse sonden. Amen. — Die milde Maghet Maria die moet ons ghebenedien mit horen lieven Kynde. Amen. — Alle ghelovighe sielen moten rusten in vreden. Amen.

Daarenboven behelst de tekst drie bestanddeelen van het *Gewone der Mis*, te weten: het *Kyrie*, het *Sanctus* en het *Agnus Dei*.

11. (Blz. 207-210 v.). Gebeden voor en na de H. Communie.

1° (Blz. 207-208 v.). (Rubr.) Dit ghebet salmen lesen eer datmen gaet totten Heiligen Sacramente. (Beg.)

eeuwsch missaal uit Stiermarken wordt eenmaal voor de *Postcommunio* een gelijksoortige benaming gebezigd, te weten: *Collecta post communionem*. Vgl. J. KÖCK, t. a. p., blz. 46.

1. Over deze lezing vgl. P. LE BRUN, *Explication littéraire, historique et dogmatique des prières et des cérémonies de la messe...*, tom. II (Luik en Parijs, 1777), blz. 680-683; *La Sainte Bible*, traduction d'après les textes originaux par l'abbé A. CRAMON, blz. [99], noot 3 (Parijs, Rome, Doornik, 1905); P. C. DE BROUWER, *Opmerkingen over den Logos van den Jood Philo*, in *Handelingen van het tiende Vlaams Filologenkongres, Antwerpen 25-27 April 1930*, blz. 56 (z. j. e. p.). Soortgelijke lezing wordt eveneens aangetroffen in een hs. van het Minderbroedersklooster te Hasselt. Vgl. J. PAQUAY, t. a. p., blz. 25.

Ghebenediet moetstu syn, Heer Ihesu Criste, levende broet, want du vanden hemel quames ende ons di selven tot eenre spisen gaves... Zie den volledigen tekst hieronder in Bijlage VI.

2° (Blz. 208 v.-209 v.). (Rubr.) Alsmen dat Heilighe Sacrament ontfanghen wil, so les dit: (Beg.) O levende vrucht, du suete, ghemynde, wallustighe paradys, die suete dropel van cypres inden wyngaert van Engaddy, nu ghevet dat ic dy huden so weerdlike ontfae dattet di ghelust tot mi te comen, voert niet van mi te sceiden in ewicheit...

Vertaling van een gebed, dat voorkomt in het Middelhoogduitsche *Büchlein der Ewigen Weisheit* van den predikheer Hendrik Suso († 1365). Vgl. daarover M. MEERTENS, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, tom. III (z. p., 1932), blz. 61-63. — Twee verschillende bewerkingen van hetzelfde Communiegebed worden aangetroffen bij F. PRIMS, *Een Limburgsch gebedenboek uit de XVe eeuw*, blz. 130, 136-137 (Gent, 1926, uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde, Salsmans-Fonds, nr. 2). Eender luidend zijn wellicht ook de gebeden, aangegeven bij B. KRUITWAGEN, O. F. M., *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, hs. 55, sub 11, 3°; hs. 58, sub 10, 3°; hs. 61, sub 19; hs. 110, sub 10, 6°.

3° (Blz. 209 v.-210). (Rubr.) Noch vanden Heiligen Sacramente een gebet.

(Tekst) Here, ic en bin niet waerdich dattu comes onder myn dack, mer op dat betrouwen dynre ghenadicheit ende dynre groter guedertierenheit soe come ic totti als een sieke totter medicyn des levens, dorstich totter fonteynen der ontfermherticheit, arm totten heer hemelrycs ende eertrycs, scaep totten heerde, creatuer tot minen scepper, onghetroest tot minen guedertieren troester¹.

1. Over de verwantschap van dit kort gebed met soortgelijke Latijnsche teksten vgl. M. MEERTENS, *De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw*, tom. III, blz. 53-54.

Wellicht hetzelfde als bij KRUITWAGEN, t. a. p., hs. 59, sub 9, 2°; hs. 110, sub 10, 7°. — Dergelijk gebed vindt men in langere redactie bij DE GHELDERE, t. a. p., blz. 187-188 en in nog uitgebreider vorm bij F. PRIMS, t. a. p., blz. 133. Soms zelfs worden de toevoegsels tot een afzonderlijk stuk omwerkt. Vgl. M. MEERTENS, t. a. p., tom. III, blz. 67.

4° (Blz. 210). (Rubr.) Alstu voertgaeste totten Heiligen Sacramente.

(Tekst) Here Ihesu Criste, Godes sone, ic en bin des niet waerdich dattu comes onder myn dack, mer spreec alleen een woert, so sel myn siele gesont werden.

Een nogal afwijkende vorm van hetzelfde gebedje wordt aangetroffen bij K. DE FLOU en E. GAILLIARD, *Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften die in Engeland bewaard worden*, tom. II, blz. 78.

5° (Blz. 210). (Rubr.) Alstu Onsen Heren inden mont hebste, so selstu dit dencken seer ynnichlic.

(Tekst) Dat licham ende dat bloet Ons Here Ihesu Criste [sic] moet bewaren myn siel ende myn licham tot inden ewigen leven.

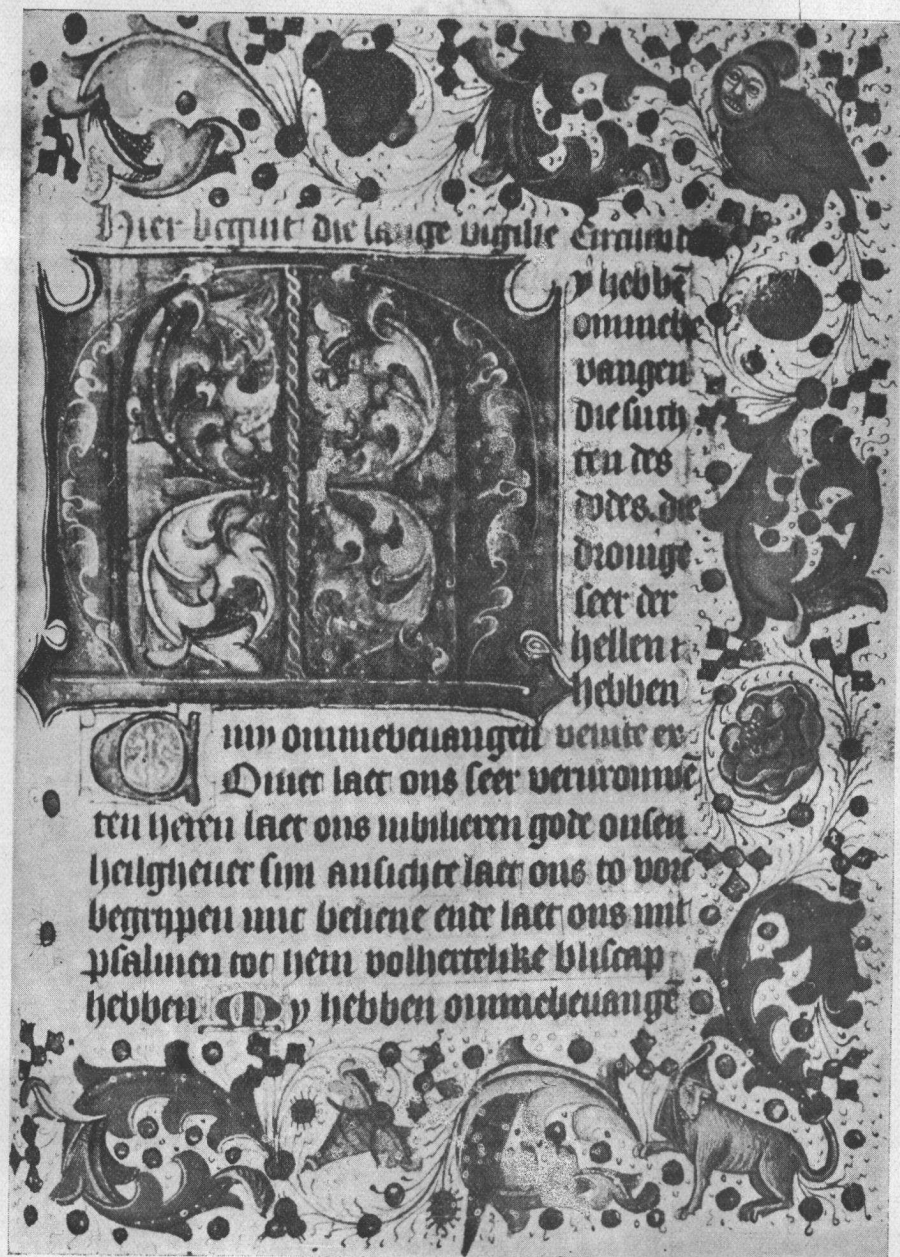
Bij DE GHELDERE, t. a. p., blz. 187, vindt men soortgelijke vrome verzuchting aangegeven onder de elevatie van den kelk na de Consecratie.

6° (Blz. 210 r.-v.). (Rubr.) Als men dat Sacrament ontfangen heeft.

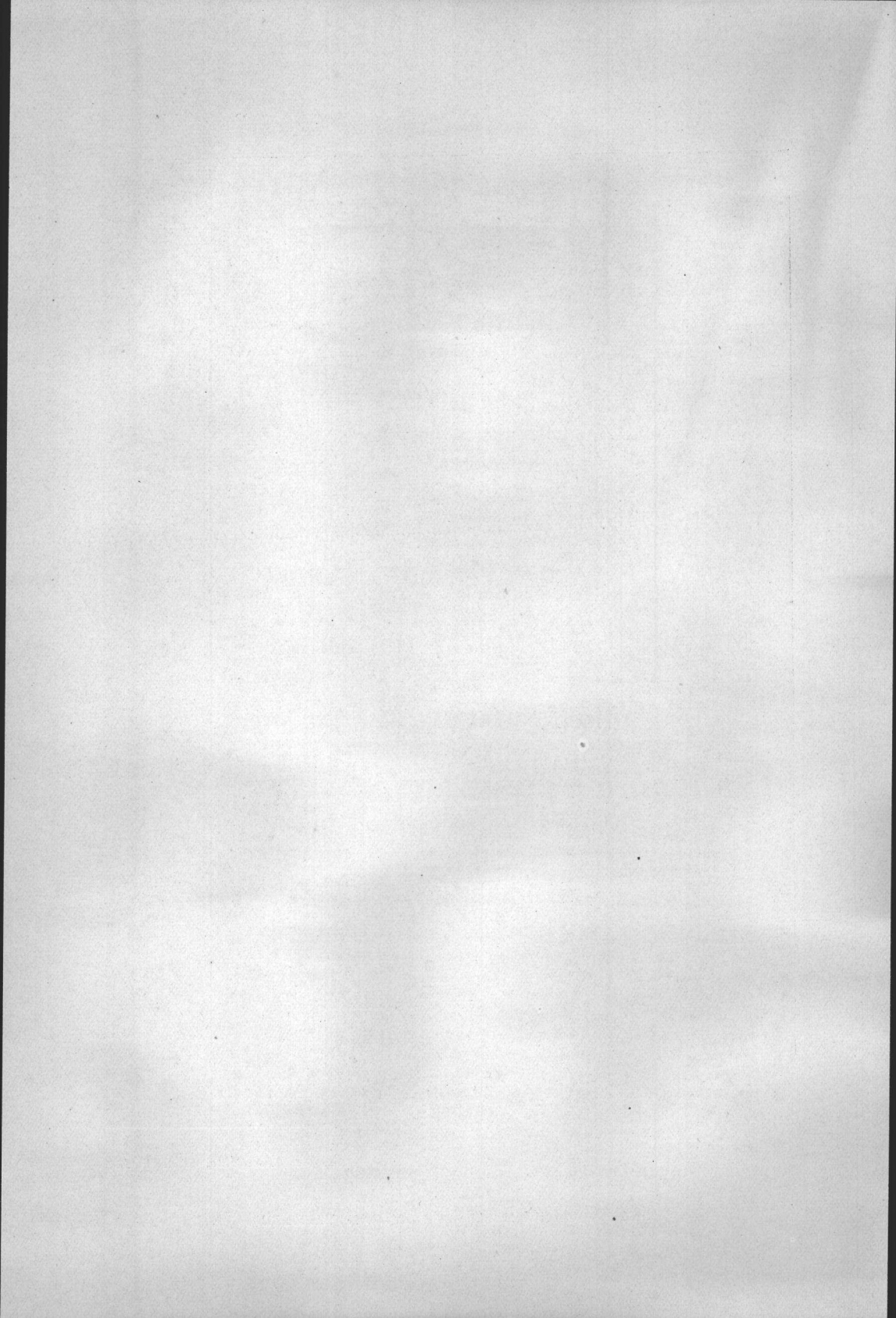
(Beg.) Ay, ic bidde di, o guedertieren Heer, dat mi dit oversuete Sacrament moet syn ene craftighe medecyn teghen alle die wonden mynre sielen. Laet my syn, o suete Heer, dit Heilighe Sacrament, een ghewarighe voetsel in mi alre gracen ende doechden...

Een dergelijk gebed, in uitvoeriger vorm, is afgedrukt bij F. PRIMS, t. a. p., blz. 155; met betrekking tot zulke langere redactie vgl. M. MEERTENS, t. a. p., tom. III, blz. 93-94.

II. — Het handschrift bevat acht miniaturen die een geheele bladzijde beslaan :

Codex van Zuylen, blz. 167

blz. 13 v. : Maria boodschap. Rechts : de H.-Maagd is op twee boven elkander liggende roode kussens gezeten ; zij draagt een paars kleed, waarover een blauwe mantel. Haar linkerhand rust op de borst en haar rechter houdt een geopend boek vast, dat op haren schoot ligt. Achter den gouden nimbus, waarmede haar hoofd versierd is, ontrolt zich een wit lint, waarop geschreven staat : "*Ecce ancilla, fiat michi secundum*". Maria wendt het hoofd naar links, in de richting van den Engel. De gevleugelde hemelbode is in half zwevende, half knielende houding afgebeeld ; hij draagt een wit gewaad. In de linkerhand houdt hij een sceppter, uit de rechter ontplooit hij een banderol met het opschrift : "*Ave gratia plena, Dominus tecum*". Nevens Onze-lieve-Vrouw staat een bankje, waarop een gouden vaas met drie leliën geplaatst is ; daarachter ziet men een soort van dressoor. De vloer van het vertrek is met gele en zwarte tichels geplaveid. Het ondergedeelte van den achtergrond is met een groen, gebloemd tapijt-behangsel versierd ; het bovengedeelte is veelkleurig geruit en verfraaid met een vierbladig ornament. Zie plaat I.

blz. 50 v. : Christus aan het Kruis. Links : de van droefheid bezwijmende Moeder des Heeren wordt door St. Jan ondersteund ; achter beide personages staat

1. In de veel besproken Kruiswagoefening, die aangetroffen wordt in een oud devotieboek van het Minderbroedersklooster te St.-Truiden, maakt de bezwijming van Onze-lieve-Vrouw onder het Kruis het onderwerp uit van de tiende statie : "Hier knyelt neder voor Maria, daer sy liegt in Johannes armen van groeten druc... O Maria, troosterse alder bedructer herten, ic verman dy des lydens ende groten droefenisse dattu haddes, doe du laeges in Johannes armen nedergesege toe der eerden..." Zie A. VAN DEN WYNGAERT, O. F. M., *Een merkwaardige Nederlandsche kruiswagoefening uit de XVe eeuw*, in *Ons geestelijk erf*, tom. II (1928), blz. 38. — Reeds in het midden der 13^e eeuw werd het thema van Maria's bezwijming in de plastische kunst behandeld. Op een paneel van een in dit tijdstip gebeeldhouwden kansel te Pisa ziet men de H.-Maagd onder het Kruis van onmacht

een heilige vrouw. Rechts : een getabbaarde man steekt den wijsvinger uit naar Christus ; achter dien man ziet men den soldaat met de lans en een toeschouwer. Als achtergrond, een heuvelachtig landschap met gouden lucht. In de omlijsting, links : de pelikaan, zijn jongen met zijn bloed voedende. Zie plaat II.

blz. 74 v. : de nederdaling van den H. Geest over Maria en de apostelen. De H.-Maagd in een blauw gewaad, waarover een wijde witte mantel, is met gevouwen handen te midden van de apostelen gezeten ; zij heeft een witten sluier om het hoofd. Boven ieder personage is een vlammetje afgebeeld. Tegenaan het gewelf van het cenakel zweeft de H. Geest, in de gedaante van een duif, waarvan een kleine vlammenregen schijnt uit te gaan. Het vertrek is bevoerd met witte en zwarte tegels. Effen gouden achtergrond.

blz. 100 v. : De terugvinding van Christus in den tempel. Het twaalfjarige Jezuskind is bezig met te leeraren op een soort van hoogen kathedr. Aan weerskanten van het gestoelte staat een Schriftgeleerde ; vooraan, op een in drie vakken verdeelde bank, met lage rugleuning, zijn drie andere Schriftgeleerden aan 't redetwisten. Rechts naderen Maria en Jozef. De tempel is bevoerd met gele en zwarte vierkante steenen. Effen gouden achtergrond, versierd met twee kronkelende linten. Het eerste lint ontspringt boven het hoofd van de H.-Maagd en draagt als opschrift : "*Fili, quid fecisti nobis sic ? Ego et pater tuus dolentes querebamus te*".

nederzinken in de armen der heilige vrouwen, die haar vergezellen. Vgl. E. MALE, *L'art religieux de la fin du moyen âge en France*. Etude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration, blz. 5 (Parijs, 1925). Over de gevoelens der vroegere godgeleerden omtrent de bezwijming der Moeder Gods tijdens het lijden van haar Zoon vgl. J. A. F. KRONENBURG, C. SS. R., *Maria's heerlijkheid in Nederland*, tom. II, blz. 235-238 (Amsterdam [1904]); H. BREMOND, *Histoire littéraire du sentiment religieux en France depuis la fin des guerres de religion jusqu'à nos jours*, tom. IX, blz. 276-281 (Parijs, 1932).

Het tweede ontrolt zich boven het Jezuskind en heeft als legende : “ *Et quid est quod me querebatis ? Nesciebatis quia in hiis que Patris mei sunt oportet me esse ?* ”¹ Zie plaat III.

blz. 122 v. : de aanbedding der wijzen. Maria, in een paars kleed, waarover een helblauwe mantel, is vóór een bouwvallig huisje gezeten en houdt het naakt Kindeken op haren schoot. De kleine Jezus grijpt naar een met goudstukken gevulden beker, dien een nedergeknieelde wijze hem aanbiedt. De twee andere wijzen zijn staande afgebeeld ; de eene schijnt den wijsvinger naar het goddelijk kind uit te strekken, de andere heft de rechterhand op, alsof hij zijn verwondering wilde te te kennen geven. Ieder dezer beide wijzen draagt een kroon op het hoofd en in de linkerhand een soort van reliekhouder, waarin blijkbaar geschenken steken. Het bovenste gedeelte van den achtergrond is veelkleurig geruit² en met wit stippelwerk opgetooid ; in het onderste gedeelte is een groen gekleurde bodem geschetst.

blz. 146 v. : David, op de knieën gezonken en met opgeheven armen, bidt tot Jahveh, die in de wolken verschijnt. God wordt voorgesteld als een grijsaard ; hij houdt den werelbol in de rechterhand en heft de linker [sic] zegenend op. David draagt een blauwen tabbaard, met pelswerk afgezet ; aan zijn gordel hangt een beurs. Vóór den Koning ligt een harp, achter hem

1. Er bestaat eenige overeenkomst tusschen onderhavige miniatuur en een gelijkaardig tafereel, dat gevonden wordt in een Nederlandsch getijdenboek uit het derde kwart der 15^e eeuw, in het Museum Czartoryskich te Krakau (hs. 3091, blz. 51 v.) : treffend vooral is de gelijkenis van de voorstelling der drie disputeerende Schriftgeleerden, die aan den voet van Jezus' spreekgestoelte gezeten zijn. Vgl. A. W. BYVANCK en G. J. HOOGWERFF, *Noord-Nederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, eerste deel, plaat 73, afbeelding A.

2. In onderhavige miniatuur, alsmede in de miniaturen op blz. 166 v. en 202 v., hebben de ruiten den vorm van blokjes. De aldus geschakeerde achtergrond heet in 't Fransch : *le fond quadrillé*.

een kroon. Heuvelachtige groene bodem. Effen gouden achtergrond, met twee kronkelende spreukbanden. De eerste banderol is aangebracht onder de Godsfiguur en heeft als opschrift: "*Inveni David, servum secundum cor meum : oleo ¹ meo ² unxi eum*". De tweede kronkelt op uit den mond van David met de woorden: "*Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam*".

blz. 166 v. : de verrijzenis van Christus. In 't midden, een gesloten sarcophaag. Vooraan, een in diepen slaap liggende wachter, met een roode kaproen op, met een blauw jak en purperen hozen aan; nevens hem staat zijn helm. Achteraan, twee wakende soldaten. De in een paarsen mantel gehulde Verlosser, met de groote wondteekenen in zijn lichaam, zet de linkerknie op de zerk die het graf dekt ³. Hij heft de rechterhand zegenend op en houdt de kruisvaan in de linker. Veelkleurig geruite achtergrond, met wit stippelwerk gesierd. Zie plaat IV.

blz. 202 v. : de nederdaling van Christus in het voorborchte. De ingang der hel wordt verbeeld door den wijd opengespalten muil van een monsterachtig dier. In de muilholte ziet men vier naakte figuren — voorstellende de zielen van de rechtvaardigen — die dwars door de vlammen naar den zegepralenden Heiland toesnellen. Deze is met een paarsen mantel omhuld en houdt de verrijzenisvaan in de rechterhand; hij zet den linkervoet op de onderkaak van het monster en trekt met de linkerhand den aartsvader Adam naar zich

1. In het handschrift gelijkt de eerste *o* van het woord wel op een *a*.

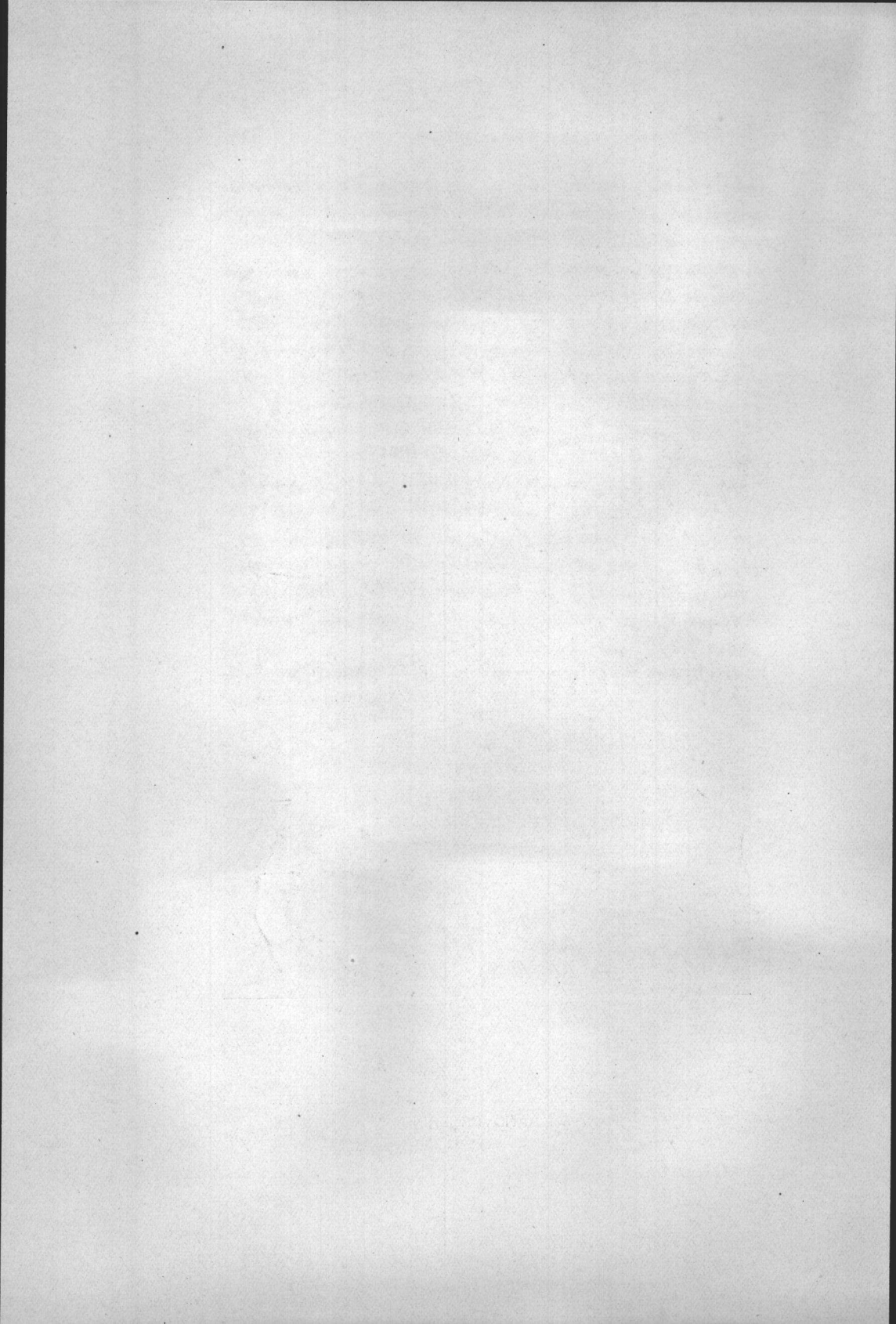
2. De *o* is verbeterd uit een *a*.

3. Onderhavige voorstelling van de verrijzenis des Heeren is geheel en al overeenkomstig met de opvatting der middeleeuwsche theologen, volgens dewelke het verheerlijkt lichaam van den Zaligmaker door het gesloten en verzegeld graf zou zijn opgestegen. Vgl. daarover L. VAN PUYVELDE, *Schilderkunst en tooneelvertooningen op het einde van de middeleeuwen*, blz. 162, 169-171 (Gent, 1912, uitgave van de Koninklijke Vlaamsche Academie).

Codex van Zuylen, blz. 203.

MET ROZESTRUIK OFGESMUKTE AANVANCSLETTER
 EN RANDVERSIERING

toe¹. Achter laatstgenoemd personage bemerkt men een vrouw, vermoedelijk Eva². Groene bodem. Veelkleurig geruite achtergrond, met wit stippelwerk opgesmukt. Zie plaat V.

Al de bladen die de zoeven vermelde miniaturen bevatten zijn op de voorzijde niet alleen onbeschreven, maar zelfs ongelijnd; daarenboven blijken zij afzonderlijk tusschen de katernen van het handschrift ingevoegd geweest te zijn.

De miniaturen mogen op geen bijzondere kunstwaarde bogen. Vooreerst zijn de kleuren meestal te hard. Bovendien laat de teekening veel te wenschen over; voornamelijk de hoofden zijn soms slecht geproportionneerd. Daarentegen is de in hoekige plooiën geschikte kleeding van verscheidene personages oprecht goed gelukt. Typisch in dit opzicht, is de sierlijke drapeering van de nederziggende Moeder van Smarten onder het Kruis.

Op 't stuk van zuiver ornamenteele verluchting is het manuscript buitenmate fraai, zowel wat teekening als

1. In de *Nederdaling van Christus in de hel*, een verhaal dat het tweede gedeelte uitmaakt van het zoogenaamde *Evangelie van Nicodemus* en wellicht tegen het einde der 5^e eeuw werd opgesteld, wordt herhaaldelijk gezegd, dat de verrezen Zaligmaker Adam bij de hand nam en hem ten slotte aldus ten hemel voerde. Zie: C. RUTS, *De Apocriefen uit het Nieuw Testament*. I. Evangelien en Kerkstemmen, blz. 179-182 (Brussel, 1927).

2. Een hellemuil, die nogal overeenkomst toont met onderhavig motief, wordt aangetroffen in een Nederlandsch getijdenboek van omstreeks 1470, dat in het British Museum te Londen bewaard wordt (Add. Ms. 29887, blz. 134 v.). Vgl. A. W. BYVANCK en G. J. HOOGWERFF, t. a. p., eerste deel, plaat 78, afbeelding C. — Een miniatuur in een Noordnederlandsch getijdenboek, geschreven in het jaar 1400 en bewaard in het Plantin-Museum te Antwerpen (zaal III, hs. 36), verbeeldt insgelijks de afdaling van Christus in het voorgeborchte. Vgl. M. MEERTENS, t. a. p., tom. I, blz. 75. — Over den ontwikkelingsgang van de afbeelding der hellevaart vgl. E. MALE, *L'art religieux du XIIe siècle en France*. Etude sur les origines de l'iconographie du moyen âge, blz. 104-105, 114-115 (Parijs, 1928); ID., *L'art religieux du XIIIe siècle en France*. Etude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration, blz. 224-227, 385 (Parijs, 1925).

wat koloriet betreft ; vooral het kwistig gebruik van schitterend goud zet aan het geheel een ongemeenen luister bij. Klaarblijkelijk muntte de verluchter beter uit in de ornamentiek dan in de afbeelding van tafereelen.

De hoofdafdeelingen van het boek beginnen met initialen, die zich over tien regels schrift uitstrekken ; deze in 't blauw gekleurde letters zijn smaakvol opgewerkt met wit en langs den binnenkant prachtig versierd met bladeren of bloemen, op glanzend gouden achtergrond. Vgl. plaat VI. Inzonderheid de met een rozestruik opgesmukte G, op blz. 203, mag wel geslaagd heeten. Zie plaat VII.

Alleen aan het hoofd van de Mariagetijden, op blz. 14, is een gehistorieerde aanvangsletter, een *H*, waarin de Madonna halverlijve, omkleed met de zon en staande op den wassenaar, wordt afgebeeld. De *H*-Maagd, geheel in 't blauw en een koninginnekroon op 't hoofd, draagt op den linkerarm het goddelijk Kind, dat zijn rechterwang tegen haar aangezicht drukt en een lang purperen kleed aanheeft. Maria's breed nedergolvend haar hangt tot ver over haar schouders. Het Jezuskindje houdt in zijn linkerhand een peer en steekt de rechter uit naar een soortgelijke vrucht, die de Moedermaagd hem aanbiedt. Zie plaat VIII.

Al de bladzijden waar de bovengemelde miniaturen en aanvangsletters voorkomen zijn voortreffelijk omlijst met dooreengestregelde bladeren en kleurenrijke bloemen — daaronder vooral akoleien, rozen en vierbladige bloempjes — ook soms met grotesken, en op blz. 14 bij uitzondering met engelenfiguren ; dit alles is rijkelijk opgehoogd met gouden ranken en stippels. Het dient vermeld, dat bloem-, lof- en rankwerk niet overal gelijkmatig, maar nu eens overdadiger, dan weer spaarzamer zijn aangewend geworden.

De groote onderafdeelingen van den tekst, zooals de

onderscheidene Uren bijvoorbeeld, beginnen met fonkelend gouden initialen, die zich doorgaans over zes regels schrift uitstrekken, op een achtergrond van blauw en karmozijn, opgesmukt met bloem- en lofwerk in wit. Al de bladzijden waar dergelijke letters worden aangetroffen zijn aan drie kanten omlijst met gestiliseerde bloemen en bladeren, waartusschen zich een gouden klimplant beweegt. Aan het hoofd van de kleine onderafdeelingen zooals hymnen, kapittels, psalmen, staan eveneens gouden initialen, insgelijks op blauwen en karmozijnen grond, opgewerkt met wit, doch gewoonlijk strekken zij zich slechts over twee regels schrift uit. Op de bladzijden waar soortgelijke letters voorkomen is de tekst aan één zijde omgeven met een smalle lijst van goud en kleuren, die in de boven- en benedenranden uitloopt in een klimplant. De hoofdletters in den tekst zijn beurtelings blauw en goud en onderscheidenlijk opgewerkt met roode en okerkleurige penteekeningen. Zwarte hoofdletters zijn rood doorstreept. Rubriecken.

Het niet volgeschreven gedeelte der regels in de Allerheiligen-litanie is op zeer gepaste wijze gevuld met een sierlijk ornament in goud en blauw.

Het handschrift is gebonden tusschen houten borden, met zwart leder overtrokken. Op voor- en achterplat is met een dubbele lijn een eenvoudig raam aangebracht; verdere versiering ontbreekt. Op de platten ziet men ook sporen van twee koperen sloten. De rug is in zes vakjes verdeeld. Het gaat niet op den juisten ouderdom der onderscheidene bestanddeelen van dien omslag aan te geven. De borden zijn wellicht overblijfsels van den oorspronkelijken middeleeuwschen band, terwijl het overtreksel blijkbaar uit den nieuwsten tijd dagteekent.

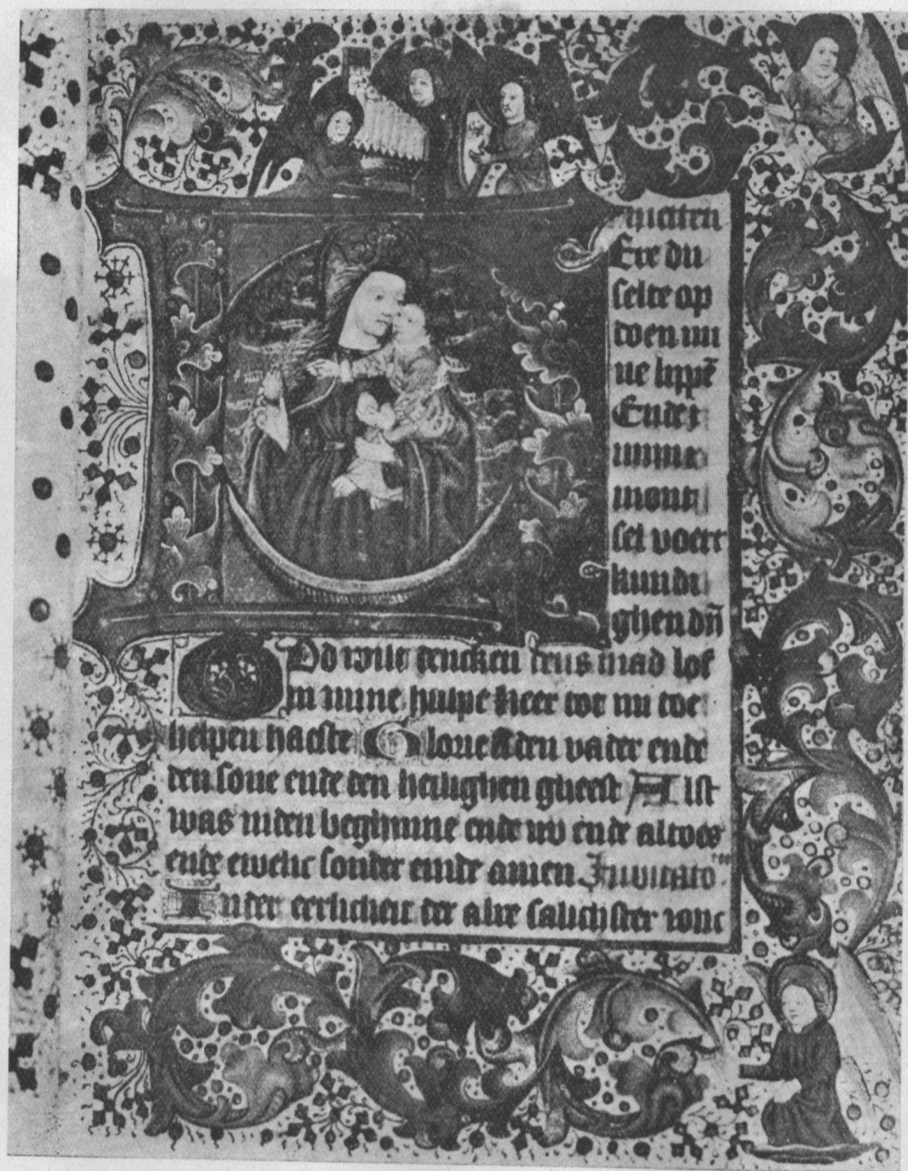
Op de vergulde snede van den codex zijn versiersels gedrukt.

BIJLAGEN.

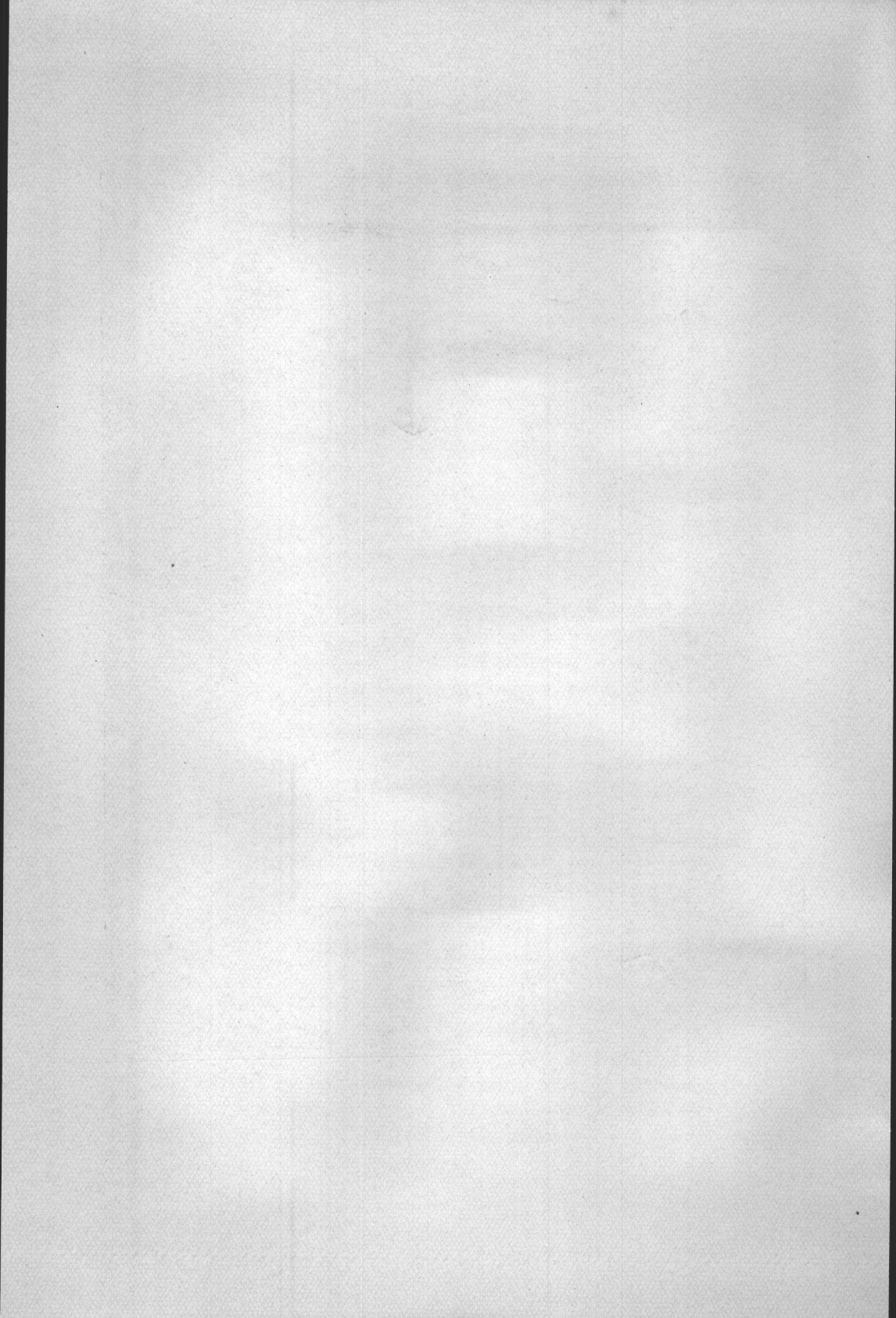
BIJLAGE I.

*Beginwoorden van de voornaamste bestanddeelen der
Kleine Mariagetijden, in de redactie van Geert
Grootte.*

Metten	<i>Ps. 8</i>	O Heer, onse Here, hoe wonderlic...
	<i>Ant.</i>	Ghebenediet bistu...
	<i>Ps. 118</i>	Die hemele die uitspreken die glorie Godes...
	<i>Ant.</i>	Als uutvercoren mirre...
	<i>Ps. 23</i>	Dat eertryc ende sine volheit is des Heren...
	<i>Ant.</i>	Voir desser joncfrouwen bedde- kyn...
	<i>1^e Les</i>	Heylige Maria, joncfrouwe alre joncfrouwen...
	<i>Resp.</i>	Heilige ende onbevelecte maghedom...
	<i>2^e Les</i>	Heylige Godes Moder Maria...
	<i>Resp.</i>	Selich bistu, Maria, die den Heren drogest...
	<i>3^e Les</i>	Heilige Maria, die alrehoechste boven allen creaturen...
	<i>Resp.</i>	Heilich bistu, joncfrouwe Maria...
Lauden	<i>Ps. 92</i>	Die Heer hevet gheregniert...
	<i>Ps. 99</i>	Hebbet to Gode al eertrike vol hertelike bliscap...
	<i>Ps. 62</i>	God, myn God, van dattet ierst beghint to lichten...
	<i>Ps. 66</i>	God, ontferme sic onser...
	<i>Dan. 3</i>	Benediet den Heren alle werke des Heren...
	<i>Ps. 148</i>	Lovet den Heren ghi vanden heme- len...

Codex van Zuylen, blz. 14

	<i>Ps. 149</i>	Synget den nyen sanc...
	<i>Fs. 150</i>	Lovet den Heren in sinen heiligen...
	<i>Ant.</i>	O wonderlike vergaderinghe...
	<i>Hym.</i>	O gloriose Vrouwe, boven den sterren hoghe...
	<i>Kap.</i>	Als een wynranc droech ic vrucht...
	<i>Ant.</i>	Eersame joncfrouwe, Godes Moder, joncfrouwe ewelike Maria...'
Prime	<i>Hym.</i>	Criste, coninc alreuedertiernste...
	<i>Ps. 119</i>	Totten Heren riep ic als ic bedrovet was...
	<i>Ps. 120</i>	Inden berghen heb ic verheven mine oghen...
	<i>Ps. 121</i>	Ic bin verblyt in desen die mi gheseit sint...
	<i>Ant.</i>	Doe du ontsprekelic wordes gheboeren...
	<i>Kap.</i>	Van anbeghinne ende voir die werlt...
	<i>Kleine resp.</i>	Criste, des levendigen Godes Sone...
Terts	<i>Hym.</i>	Criste, coninc alreuedertiernste...
	<i>Ps. 122</i>	Totten Heren verheffede ic op mine ogen...
	<i>Ps. 123</i>	Want en hadde die Heer in ons niet gheweest...
	<i>Ps. 124</i>	Die betrouwen inden Heren als die berch Syon...

1. Is een vrije vertaling van de Latijnsche rijmantiphon *O gloriosa Dei Genitrix, virgo semper Maria...* Vgl. den grondtekst gepubliceerd bij PARMENTIER, t. a. p., blz. 46-47. — De bovengenoemde rijmantiphon komt reeds op dezelfde plaats voor in een getijdenboek der 11^e eeuw, dat van een Benedictijnerklooster te Canterbury herkomstig is en thans op het British Museum bewaard wordt (Cotton MS. Tiberius A. iii.). Zie E. S. DEWICK, *Facsimiles of Horae de Beata Maria Virgine from English MSS. of the eleventh century*, kolom 23, en verder de bladzijde geteekend met de signatuur O2, alsmede het tegenoverliggend facsimile. Vgl. ook een Engelsche redactie in het getijdenboek naar de wijze van Salisbury, uitgegeven door W. MASKELL, in zijn *Monumenta ritualia ecclesiae Anglicanae*, tom. III, blz. 29.

- Ant.* Wy bekennen dat die doernebusch...
Kap. Ende aldus bin ic ghevest in Syon...
Kleine resp. Mit dynre ghedaente ende mit dynre scoenten...
- Sext**
Hym. Criste, coninc alreuedertiernste...
Ps. 125 Indien dat die Heer omme kierde die ghevanghenisse Syons...
Ps. 126 Weert dat die Heer niet en tymmerde dat huus...
Ps. 127 Salich sint sie alle die den Heren ontsien...
Ant. Yesses wortel hevet ghegroyet...
Kap. Ende in dat gheerde volc heb ic gewortelt...
Kleine resp. Wide ghestort is die gracie in dinen lippen...
- None**
Hym. Criste, coninc alreuedertiernste...
Ps. 128 Van mynre jogheth hebben sie mi dicwile uutghevochten...
Ps. 129 Here, vanden diepen heb ic geroepen totti...
Ps. 130 Here, myn herte en is niet verheven...
Ant. Sie : Maria hevet ons ghewonnen...
Kap. Ic bin verhoget inden berge die Lybanus heit...
Kleine resp. God sel hoer helpen mit sinen ansichte...
- Vespers**
Ps. 109 Die Heer seide minen Heer...
Ps. 112 Lovet, ghi kyndere, den Heren...
Ps. 121 Ic bin verblyt in desen die mi geseget sint...
Ps. 126 Weert dat die Heer niet en tymmerde dat huus...
Ps. 147 Love, Iherusalem, den Heer...
Ant. Heilighe Moder ende mannes onkundich...
Kap. In allen dinghen heb ic ruste gesocht...

	<i>Kleine resp.</i>	Alreliëveste Maget Cristi, wercster der dogheden...
	<i>Hym.</i>	Ghegruet systu, steerne des meers...
	<i>Ant.</i>	O heilighe Maria, com toe hulpe den onghewalligen...
Completen	<i>Ps. 131</i>	Ghedencke, Heer, Davids...
	<i>Ps. 132</i>	Siet hoe guet ende hoe vrolic is...
	<i>Ps. 133</i>	Sie nu benediet den Heren...
	<i>Ant.</i>	Mit vrolicheit laet ons begaen die gehoechnisse...
	<i>Hym.</i>	Doerschinch open wort die poerte Cristi...
	<i>Kap.</i>	Alse caneel ende balsame...
	<i>Ant.</i>	Wy glorificiren di, Heilige Moder Godes...

BIJLAGE II.

Antiphonen bij de psalmodie van de Lauden en de Kleine Uren der Mariagetijden, in de redactie van Geert Grootte.

1.

(Blz. 26 v.-27)

O wonderlike vergaderinghe: de Scepper des mensche-
liken kunnes ontfeuc den levenden licham ende ghewerdichde
hem gheboren toe werden van eenre Joncfrouwen: ende is
voertghecomen mensche sonder mannes toedoen, ende hevet
ons ghegheven sine godheit.

2.

(Blz. 31)

Doe du ontsprekelic wordes gheboren vander Maghet, doe
worden vervullet die Schrifturen: du quamest neder als die
reghen in die huut, op dattu mochtet salich maken des
menschen kunne: di God, loven wy.

3.

(Blz. 34)

Wy bekennen dat die doernebusch, den Moyses sach onverbrant, was dine behoudene lovelike maghedom : Godes Moeder, bidt voir ons.

4.

(Blz. 36 v.)

Yesses wortel hevet ghegroyet, uut Jacob is opgegaen ene steerne : ene Maget heeft den Ghesontmaker [ghewonnen] ' : wi loven di, onse God.

5.

(Blz. 39)

Sie, Maria hevet ons ghewonnen den Gesontmaker, den Johannes sach ende sprekende riep : Siet dat Lam Godes, siet die draget die sonden der werlt.

BIJLAGE III.

Beginwoorden van de voornaamste bestanddeelen der Lange getijden van het H. Kruis, in de redactie van Geert Grootte.

Metten	<i>Hym.</i>	In dat lyden des Heren...
	<i>Ps. 2</i>	Waeromme grymmede dat volc...
	<i>Ant.</i>	Die manne sint tegen mi opghestaen...
	<i>1° Les</i>	In hem en was ghedaente noch schoenheit...
	<i>Resp.</i>	Ghi alle die daer gaet bi den weghe...
	<i>2° Les</i>	Pylatus taste Ihesum an...
	<i>Resp.</i>	Die ouders der volke maecten raet...
	<i>3° Les</i>	Die ridders namen Ihesum ende leiden hem uutwaert...

1. Onderhavig woord, of althans een met dezelfde beteekenis, is in de pen van den kopiist gebleven. Bij de tekstherstelling hebben wij de bovengenoemde lezing ontleend aan de eensluitende antiphon gepubliceerd door DE GHELDERE, t. a. p., blz. 46.

	<i>Resp.</i>	Als tot enen moerdenaer...
	<i>4^e Les</i>	Naemaels doe Ihesus wiste...
	<i>Resp.</i>	Als een lam is hi geleit ter doet...
Lauden	<i>Ps. 12</i>	Hoelanghe vergheetstu mi totten einde...
	<i>Ant.</i>	Versmadenisse ende anxt' hebben sie mi ghedaen...
	<i>Hym.</i>	Onse scare moet blidelike loven Cristum...
	<i>Kap.</i>	Hieromme wilt dicke overdencken den Heren Ihesum Cristum...
	<i>Ant.</i>	God en hevet sinen eighenen Sone niet gespaert...
Prime	<i>Hym.</i>	O du sonne der gherechticheit...
	<i>Ps. 42</i>	God ordele mi ende onderwynde myn sake...
	<i>Ant.</i>	O myn God, myn hulper...
	<i>Kap.</i>	Verblyt iu, die dat liden Cristi draget...
Terts	<i>Hym.</i>	O du, Criste, die wordeste gheleidet toe Tercientyt...
	<i>Ps. 63</i>	God, verhore myn gebet als ic bidde...
	<i>Ant.</i>	Die Here is gheleit ter doet...
	<i>Kap.</i>	Cristus is voir ons ghepassyt...
Sext	<i>Hym.</i>	Ihesus is omme ons anden cruce gheclommen...
	<i>Ps. 115</i>	Ic heb ghelovet, woeromme dat ic sprac...
	<i>Ant.</i>	Sie setteden boven syn hovet ghescreven...
	<i>Kap.</i>	Hy oetmodichde hem selven...
None	<i>Hym.</i>	Dat salighe liden Cristi...
	<i>Ps. 31¹</i>	In di, Heer, heb ic ghehopet...

1. Vs. 1-6. — De tweede helft van vs. 1 is in onderhavigen codex overgeslagen.

	<i>Ant.</i>	Ihesus riep uut mit luder stemmen...
	<i>Kap.</i>	Cristus is eens gestorven omme onse sonden...
Vespers	<i>Ps. 121</i>	Ic bin verblyt in desen die mi geseyt sint...
	<i>Ant.</i>	Heer, du biste weerdich te nemen dat boeck...
	<i>Hym.</i>	O Ihesu, een verlosser aller menschen...
	<i>Kap.</i>	Wi hebben ghesien den Heren Ihesum Cristum...
	<i>Ant.</i>	Die herde is van hene ghesceiden...
Completen	<i>Ps. 22</i>	Die Heer regiert mi...
	<i>Ant.</i>	Sie sellen hem bescreien...
	<i>Hym.</i>	O wonderlike coninc, die doet lages inden cruce...
	<i>Kap.</i>	Cristus is gepineghet inden vleische...
	<i>Ant.</i>	O Criste, behoder, make ons ghesont...

BIJLAGE IV.

Getijden van Alle Heiligen.

*Hymne van de Laudan.*¹

(Urbs beata Hierusalem).

Dye salighe stat Iherusalem is geheiten ene bescouwinge des vredes, die ghetymmert wert inden hemel van levenden stenen ende geciert mit engelen als een bruoit mit horen brudegom.

Die poerten blenckende van duerbaren ghesteenten ende die toeganghe sint openbaer, ende overmids crachten der verdeenten wort daer ingeleit een yghelic die omme Cristus name hier inder werlt ghedruct werden.

Mit stotinghe ende mit druckinge sint die stenen verciert ende werden togevoecht horen steden, overmids der hant

1. Komt in het handschrift voor op blz. 130 v.-131.

des meisters, ende werden gheordiniert toe bliven inder heiliger tymmeringhe.

Alle die heiligen Godes geminde stat, vol suetes sanges in love ende gelude der onsprekeliker bliscap, predict mit gonsten Godes drivoudich ende eenvoudich. Amen.

BIJLAGE V.

Getijden van Alle Heiligen.

*Hymne van de Completen.*¹

(Christe, sanctorum decus angelorum).

Cristus, eerlicheit der heiligher enghelen, regierre ende maker des menscheliken gheslaches, ghif ons guedertieren op toe clymmen dat ewighe ryke.

Wi bidden, sende vanden hemele den enghel des vreden, Michaël, to deser salen, opdat als hi dicwyl comt ons wassen alle gheluckige dinghen.

Die stercke enghel Gabriël vliegen vanden hogen, dicwyl comende to van dinen tempel, opdat hi den ouden viant verdrive.

Sende ons vanden hemel den engel Raphaël, den meister der salicheit, opdat ghi gesontmaken alle sieken ende to samen regieren alle onse wercken.

Oec moet ons altoes biwesen, Maria, die Moder Godes, ende alle dat choer der enghelen, ende to samen alle die salighe scaren.

Dit gheve ons die salighe Gotheit des Vaders ende des Soens ende des Heiligen Gheestes, wies glorie luut in alle die werlt. Amen.

1. Wordt in het handschrift aangetroffen op blz. 144 r.-v.

BIJLAGE VI.

*Gebod voor de H. Communie.*¹

Ghebenediet moetstu syn, Heer Ihesu Criste, levende broet, want du vanden hemel quames ende ons di selven tot eenre spisen gaves, so bidde ic di, doer dat Heilige Sacrament dyns heiligen lichams ende dyns preciosen blodes, dattu hier heves ghelaten toe troiste ende te ghenaden, dattu mi gheves dyn heilige licham hueden also weerdeliken te ontfaen dat dyn heilige licham ende myn licham één werden, opdat ic niet een vleischlic licham en draghe, mer een gheestelic licham datti onderdanich si, datti ewelic lovet ende altyt in di levet.

Here, alsoe begheer ic di huden to ontfaen dat dyn gheest ende myn gheest één werde, opdat myn gheest mit herteliker begeerten op werde ghetrect in die vrolike ewicheit.

Heer, also begheer ic di huden te ontfaen dat dyn wille ende myn wille één werde, opdat ic teghens dyn wille niet en moet willen noch begheren.

Heer, also beghere ic di huden te ontfaen dat myn siele in dynre gotheit gheleit werde ende ghebreidet werde alsoe verre alstu biste van my, op[dat] myn gheest altoes moghe wanderen bi di.

O suete gast ende lieve weert, also begheer ic di huden te ontfaen in myns herten herberghe als ic wil dattu mi vrolic ontfaes in dine godlike herberghe. Hieromme, lieve Heer, com huden to daghe toe mi : die dore myns herten opene ic di. Blivet in my mit alle dine ghenaden ende werke in mi dyn eer tot minen einde ende brenghe mi na desen leven totten ewighen leven, daer ic ewelic van ogen toe oghen dine claerheit moghe bescouwen ende bekennen, ende in love ende in minnen dyns ghebruken sonder einde. Des helpe mi, suete Scepper, doer dynre Moder ere, ende doer alle die vroude die inder ewicheit den salighen is bereit. Amen.

1. In het handschrift op blz. 207 v.-208 v.